

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΜΣ: «ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ
ΣΤΗΝ ΕΙΔΙΚΗ ΑΓΩΓΗ, ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΓΕΙΑ».

ΘΕΜΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

**«Έκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά που βιώνουν απώλεια για
την απεικόνιση βασικών συναισθημάτων»**

ΧΡΥΣΗ ΛΑΖΑΡΙΔΗ

Μέλη τριμελούς:
Φωτεινή Μπονώτη, Καθηγήτρια (επιβλέπουσα)
Αγγελική Λεονταρή, Ομότιμη Καθηγήτρια
Γεώργιος Κλεφτάρας, Καθηγητής

Βολος, 2019

Υπεύθυνη δήλωση περί μη λογοκλοπής

Η Λαζαρίδη Χρυσή, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Έκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά που βιώνουν απώλεια για την απεικόνιση βασικών συναισθημάτων» αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία που έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και άλλες πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η ΔΗΛΟΥΣΑ

Λαζαρίδη Χρυσή

Ευχαριστίες

Για την εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας κάποιοι άνθρωποι υπήρξαν συνοδοιπόροι και οφείλω να τους ευχαριστήσω.

Αρχικά, θα ήθελα να εκφράσω ένα μεγάλο ευχαριστώ στην καθηγήτρια και επόπτριά μου κ. Φωτεινή Μπονώτη, Καθηγήτρια Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, για την συνεχή παρουσία της για μένα, την καθηδότησή της και την ουσιαστική βοήθεια και στήριξή της. Η συνεργασία μας, σε όλο το διάστημα ήταν για μένα ένα πολύ δημιουργικό και ευχάριστο ταξίδι που μου πρόσφερε πολύτιμες γνώσεις.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω απο καρδιάς όλα τα σχολεία που με χαρά με δέχθηκαν για να πραγματοποιήσω την έρευνά μου στον χώρο τους, καθώς και όλα τα παιδιά και τις οικογένειές τους, που ανταποκρίθηκαν άμεσα και με δεκτικότητα, παρά το πένθος και τις δύσκολες καταστάσεις που βίωναν. Χωρίς αυτούς δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί η παρούσα έρευνα.

Θα ήταν παράλειψη αν δεν ευχαριστούσα τους φίλους και συναδέλφους μου για την κατανόησή τους, τις προτάσεις τους και την βοήθεια που μου παρείχαν ειδικά το τελευταίο διάστημα της συγγραφής της διπλωματικής εργασίας. Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω την μαμά μου και τον σύντροφό μου που ήταν δίπλα μου σε όλο το διάστημά της συγγραφής της διπλωματικής και με την κατανόησή τους και την στήριξή τους με βοήθησαν να ολοκληρώσω την εργασία αυτή.

Χ.Λαζαρίδη

**Θα ήθελα να αφιερώσω την εργασία αυτή,
σε όλα τα παιδιά που βίωσαν την απώλεια κάποιου
αγαπημένου τους πρόσωπου απο τόσο νωρίς**

Περιεχόμενα

Σύντομη Περίληψη	1
Abstract	2
Εκτενής Περίληψη	3
Εισαγωγή	5
1. Βιβλιογραφική Ανασκόπηση	7
1.1 Η απώλεια	7
1.1.1 Τα Συναισθήματα που προκύπτουν από την απώλεια	9
1.1.2 Η Κατανόηση της Έννοιας του Θανάτου	10
1.1.3 Η Απώλεια και το Πένθος στα Παιδιά	12
1.1.4 Τα συναισθήματα των Παιδιών στην Απώλεια	14
1.2 Τρόποι Εκφρασης Συναισθημάτων των παιδιών	16
1.2.1 Το Παιδικό Σχέδιο ως μέσο έκφρασης	17
1.2.2 Εκφραστικές Στρατηγικές στο παιδικό σχέδιο	18
1.2.2.1 Κυριολεκτικές Στρατηγικές	19
1.2.2.2 Μεταφορικές Στρατηγικές	19
1.2.3 Η χαρά, η λύπη , ο θυμός και ο φόβος μέσα από το Παιδικό Σχέδιο	20
1.3 Οι ζωγραφιές και το βίωμα της απώλειας	23
1.4 Η παρούσα έρευνα	24
2. Μεθοδολογία	28
2.1 Δείγμα	28
2.2 Διαδικασία και Εργαλεία	29
2.2.1 Διαδικασία	29
2.2.1.1 Ορισμός και εμπειρία συναισθημάτων	29
2.3 Σχεδίαση Συναισθημάτων	30
2.4 Κωδικοποίηση	30
2.4.1 Κωδικοποίηση Σχεδίου	30
3. Αποτελέσματα	34
3.1 Στατιστική Ανάλυση	34

3.2 Συχνότητες και ποσοστά εκφραστικών στρατηγικών ανά συναίσθημα και ανά ομάδα παιδιών	35
3.3 Η ποσοτική έκφραση των σχεδίων των παιδιών ανά συναίσθημα και ανά ομάδα παιδιών	39
3.4 Η ποιοτική έκφραση των σχεδίων των παιδιών ανά συναίσθημα και ανά ομάδα παιδιών	40
3.5 Η επίδραση της ηλικίας στην ποιοτική και στην ποσοτική έκφραση των σχεδίων των παιδιών	41
4. Συζήτηση	44
4.1 Η εφαρμογή της έρευνας στην συμβουλευτική διαδικασία	50
4.2 Περιορισμοί της έρευνας	52
4.3 Προτάσεις για μελλοντική έρευνα	52
Βιβλιογραφία	54
Παραρτήματα	61

Σύντομη Περίληψη

Η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου, αποτελεί ένα από τα πιο δύσκολα βιώματα στην ζωή ενός παιδιού, που προκαλεί δυσάρεστα συναισθήματα όπως θυμό, φόβο, λύπη, άγχος, ενοχές και άρνηση. Το γεγονός ότι τα παιδιά δυσκολεύονται να εκφραστούν λεκτικά για αυτά τα συναισθήματα, έχει οδηγήσει τους ερευνητές στην αναζήτηση μεθόδων επικοινωνίας μαζί τους. Το παιδικό σχέδιο ως μέσο έκφρασης συναισθημάτων, αποτελεί έναν αξιόπιστο τρόπο επικοινωνίας του παιδιού με τον ενήλικα, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί μια ευχάριστη και χαλαρωτική διαδικασία. Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να επιχειρήσει να διερευνήσει τις εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν στα σχέδια τους τα παιδιά που έχουν βιώσει πένθος, σε σύγκριση με τα παιδιά που δεν έχουν βιώσει πένθος, για να αναπαραστήσουν τα συναισθήματα της χαράς, της λύπης του φόβου και του θυμού. Το δείγμα αποτελούνταν από 50 παιδιά, ηλικίας 8 έως 17 ετών, εκ των οποίων τα 25 είχαν βιώσει πένθος τον τελευταίο χρόνο της ζωής τους στο κοντινό τους οικογενειακό περιβάλλον. Τα σχέδια των παιδιών κωδικοποιήθηκαν ως προς τις κυριολεκτικές στρατηγικές αλλά και ως προς τις αφηρημένες και περιεχομένου στρατηγικές. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι το παιδικό σχέδιο προσφέρει συμπληρωματικές πληροφορίες σχετικά με τις εκφραστικές στρατηγικές των παιδιών ανάλογα με το βίωμα του πένθους, αφού αναδείχθηκε ότι τα παιδιά με πένθος χρησιμοποιούν περισσότερες εκφραστικές στρατηγικές για τα συναισθήματα του θυμού και του φόβου, ενώ ταυτόχρονα η λύπη εκφραζόταν με μεγαλύτερη ευκολία από το σύνολο των παιδιών σε σχέση με τα υπόλοιπα συναισθήματα, ανεξάρτητα από το βίωμα του πένθους. Επιπλέον, βρέθηκε ότι τα παιδιά στο σύνολό τους, χρησιμοποιούν περισσότερο κυριολεκτικές στρατηγικές για να εκφράσουν τα συναισθήματά τους. Τέλος, αναφορικά με την ηλικία, φάνηκε ότι τα παιδιά μικρότερης ηλικίας (8-12 ετών) μπορούν να αναπαραστήσουν τα συναισθήματα της χαράς και της λύπης με μεγαλύτερη ακρίβεια σε σύγκριση με τα συναισθήματα του θυμού και του φόβου, ενώ τα παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας (13-17), μπορούν να αναπαραστήσουν με μεγαλύτερη ακρίβεια μόνο το συναίσθημα της λύπης σε σύγκριση με το συναίσθημα της χαράς, του θυμού και του φόβου. Συμπερασματικά, η παρούσα εργασία, αποτελεί σημαντική πηγή πληροφοριών για τους επαγγελματίες υγείας που ασχολούνται με τα παιδιά και πιο συγκεκριμένα για τα παιδιά που έχουν βιώσει πένθος.

Λέξεις κλειδιά: πένθος, παιδικό σχέδιο, εκφραστικές στρατηγικές, συναισθήματα

Abstract

The loss of a loved one is one of the most difficult experiences in a child's life, causing unpleasant feelings such as anger, fear and sadness, anxiety, guilt and denial. The fact that children have difficulty expressing these feelings verbally, has led researchers to try and identify alternative ways to communicate with them. The child's drawing as a means of expressing emotions is a reliable way of communication between the child and the adult, and at the same time it can be a pleasant and relaxing process. The purpose of this research was to explore the expressive strategies that children use in their drawings in order to represent the feelings of joy, sadness, fear and anger, comparing children's drawings who have experienced mourning to children's drawings who have not experienced mourning. The sample consisted of 50 children aged 8 to 17, of whom 25 had experienced mourning during the preceding year of their lives in their close family environment. Children's drawings have been coded for literal strategies, but also for abstract and content strategies. The results showed that the children's drawing provides supplementary information on the children's expressive strategies based on the experience of mourning, as it has been shown that children with mourning use more expressive strategies for the feelings of anger and fear while at the same time, regardless of the experience of mourning, sadness was expressed significantly more than other feelings. It was also found that children as a whole use more literal strategies to express their feelings. Additionally, were found that younger children (8-12 age) depict more accurately the feelings of joy and sadness, compared with feelings of anger and fear, while older children (13-17) depict more accurately the feeling of sadness, compared with feelings of joy, anger and fear. In conclusion, this work is an important source of information for healthcare professionals dealing with children, and more specifically for children who have experienced mourning.

Εκτενής Περίληψη

Ο θάνατος και η απώλεια, αποτελεί ένα από τα πιο τραυματικά γεγονότα στην ζωή των παιδιών και ειδικά όταν ο θάνατος αφορά κάποιο κοντινό πρόσωπο, το βίωμα της απώλεια είναι έντονο, οδυνηρό και ξυπνάει πλυθώρα συναισθημάτων. Τα βασικότερα συναισθήματα που βιώνουν τα παιδιά κατά την διάρκεια του πένθους είναι θυμός, λύπη, μοναξιά, άγχος, φόβος και ενοχές. Η δυσκολία των παιδιών, φαίνεται να βρίσκεται στην αναγνώριση και έκφραση αυτών των συναισθημάτων, με αποτέλεσμα πολλοί ερευνητές να έχουν στραφεί στο παιδικό σχέδιο ως μέσο επικοινωνίας και έκφρασης των παιδιών. Τα παιδιά, θα επιλέξουν να χρησιμοποιήσουν είτε κυριολεκτικές είτε μεταφορικές στρατηγικές έκφρασης, είτε έναν συνδυασμό των δύο. Η επιλογή των εκφραστικών μέσων θα βοηθήσει το παιδί να εκφράσει τα συναισθήματά του και τον ενήλικα να κατανοήσει και να αποκωδικοποιήσει τα συναισθήματα αυτά.

Σκοπός της έρευνας αυτής ήταν να επιχειρήσει να διερευνήσει τις εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά που έχουν βιώσει πένθος, κατά την απεικόνιση της χαράς, της λύπης του φόβου και του θυμού. Σύμφωνα με την συλλογιστική αυτή, εξετάστηκε αν τα παιδιά με πένθος χρησιμοποιούν διαφορετικές εκφραστικές στρατηγικές για να απεικονίσουν τα συναισθήματα αυτά καθώς επίσης και αν διαφοροποιείται η ποσοτική και η ποιοτική έκφραση των σχεδίων ανάλογα με το βίωμα του πένθους, ως προς τα τέσσερα εξεταζόμενα συναισθήματα. Ακόμα, εφόσον οι σχεδιαστικές αναπαραστάσεις διαφοροποιούνται με βάση την ηλικία, υποθέσαμε ότι η ηλικία θα επηρεάζει τον τρόπο σχεδίασης και σε αλληλεπίδραση με το βίωμα του θανάτου.

Το δείγμα της έρευνας αυτής αποτέλεσαν 50 παιδιά με εύρος ηλικίας από 8 έως 17 ετών. Τα 25 παιδιά είχαν βιώσει πένθος τον τελευταίο έναν χρόνο της ζωής τους, στο άμεσο οικογενειακό τους περιβάλλον, ενώ τα υπόλοιπα 25 δεν είχαν βιώσει πένθος. Η μέθοδος που εξετάστηκαν τα παιδιά ήταν το παιδικό σχέδιο. Συγκεκριμένα, αφού ελέγχθηκε η κατανόηση των συναισθημάτων αυτών από τα παιδιά, στην συνέχεια σχεδίασαν τον εαυτό τους χαρούμενο, λυπημένο, φοβισμένο, θυμωμένο αλλά και όταν δεν νιώθει τίποτα. Τα σχέδια των παιδιών συλλέχθηκαν και κωδικοποιήθηκαν σε 2 κλίμακες: (i) Την ποιότητα της έκφρασης, δηλαδή τον βαθμό που αναπαριστούν με επιτυχία το κάθε συναίσθημα και (ii) την ποσότητα της έκφρασης, δηλαδή το είδος των εκφραστικών στρατηγικών που χρησιμοποιούν τα παιδιά για να αναπαραστήσουν το κάθε συναίσθημα.

Τα ευρήματα της παρούσας εργασίας, αναδεικνύουν ότι τα παιδιά στο σύνολό τους επιλέγουν τις κυριολεκτικές στρατηγικές έκφρασης για να απεικονίσουν τα τέσσερα υπό

εξέταση συναισθήματα. Αμέσως μετά τις κυριολεκτικές στρατηγικές, τα παιδιά φάνηκε να προτιμούν τις εκφραστικές στρατηγικές περιεχομένου, ενώ σε μικρό βαθμό φαίνεται να χρησιμοποιούν τις αφηρημένες εκφραστικές στρατηγικές.

Ακόμη, τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής όσο αφορά την ποιοτική και ποσοτική έκφραση, έδειξαν ότι τα παιδιά στο σύνολό τους μπορούν να αναπαραστήσουν με περισσότερη δυσκολία το συναίσθημα του θυμού και του φόβου, ενώ η σύγκριση παιδιών με πένθος και χωρίς πένθος έκανε φανερό ότι τα παιδιά με πένθος μπορούν να απεικονίσουν με περισσότερη ακρίβεια τα συναισθήματα του θυμού και του φόβου. Τέλος, η έρευνα δεν έδειξε σημαντική επίδραση της ηλικίας στην ποιοτική και ποσοτική έκφραση των σχεδίων των παιδιών, γεγονός που αποτελεί ένα καινούργιο εύρημα. Ωστόσο, βρέθηκε ότι τα παιδιά ηλικίας 8-12 ετών απεικονίζουν με περισσότερη ακρίβεια τα συναισθήματα της χαράς και της λύπης σε σύγκριση με τα συναισθήματα του θυμού και του φόβου, ενώ τα μεγαλύτερα παιδιά ηλικίας 13-17 ετών απεικονίζουν με περισσότερη ακρίβεια μόνο το συναίσθημα της λύπης σε σύγκριση με τα συναισθήματα της χαράς, του θυμού και του φόβου.

Συμπερασματικά, τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής επιβεβαιώνουν και διευρύνουν τα ευρήματα προηγούμενων ερευνών, σχετικά με την σχεδιαστική απεικόνιση των συναισθημάτων αλλά και με το βίωμα του θανάτου. Τα ευρήματα αυτά μπορούν να αποτελέσουν χρήσιμο εργαλείο για την συμβουλευτική διαδικασία, κατά την οποία ένα παιδί με πένθος μπορεί να αντιμετωπίζει δυσκολία στην έκφραση των συναισθημάτων του. Τέλος η έρευνα αυτή μπορεί να αξιοποιηθεί απο μεταγενέστερες έρευνες με σκοπό την διεύρυνση ή επιβεβαίωση των αποτελεσμάτων της.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μέχρι τώρα έρευνα και βιβλιογραφία επιβεβαιώνει ότι η απώλεια και το πένθος αποτελούν ένα από τα πιο δύσκολα βιώματα στην ζωή του ανθρώπου (Λεονταρή, 2006).

Κάποια από τα συναισθήματα που απορρέουν από την απώλεια και το πένθος είναι η άρνηση, οι ενοχές, ο φόβος, ο θυμός και η λύπη (Stroebe, Stroebe, Schut & Bout, 2010). Για τα παιδιά, φαίνεται ότι η κατανόηση και αποδοχή του θανάτου ακολουθεί κάποια συγκεκριμένα στάδια τα οποία πολλές φορές μπορεί να ακολουθήσουν ομαλή πορεία, ενώ άλλες φορές μπορεί να δυσκολέψουν τόσο το παιδί όσο και την οικογένειά του. Ανάλογα με το αναπτυξιακό στάδιο του παιδιού, τα συναισθήματα αυτά αλλάζουν και τροποποιούνται (Λεονταρή, 2006. Yang & Park, 2017). Παίρνοντας λοιπόν ως δεδομένο ότι τα συναισθήματα αυτά των παιδιών είναι δύσκολο να εκφραστούν και να λεκτικοποιηθούν, οι ερευνητές αναζητούν τρόπους έκφρασης αυτών των συναισθημάτων με σκοπό τα παιδιά να ανακουφιστούν και να βοηθηθούν.

Το παιδικό σχέδιο ως μέσο έκφρασης συναισθημάτων, αποτελεί έναν αξιόπιστο τρόπο επικοινωνίας του παιδιού με τον ενήλικα (Burkitt, Barrett & Davis, 2004). Τα παιδιά, δυσκολεύονται να εκφραστούν, ειδικά σε πιο δύσκολα και επίπονα συναισθήματα. Το παιδικό σχέδιο, ως μέσο έκφρασης μπορεί να τα βοηθήσει να εκφράσουν πολλές δυσκολίες, συναισθήματα και εμπειρίες. Η σχεδίαση αποτελεί μια οικεία και εύκολη διαδικασία για το παιδί, η οποία του δίνει την δυνατότητα μέσα από διαφορετικές εκφραστικές στρατηγικές να μιλήσει για την εμπειρία του, χωρίς να χρειαστεί να χρησιμοποιήσει λόγια. Ταυτόχρονα, αποτελεί μια διασκεδαστική και χαλαρωτική εμπειρία για τα παιδιά χωρίς να τα ταλαιπωρεί και να τα πιέζει (Bonoti & Midailidi, 2015. Brechet, 2015. Misailidi, Bonoti, Savva, 2011).

Με αφορμή τα παραπάνω, η παρούσα μελέτη διερευνά τις εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά που έχουν βιώσει πένθος, για να απεικονίσουν τα βασικά συναισθήματα της χαράς, του φόβου, της λύπης και του θυμού. Πιο συγκεκριμένα, στα κεφάλαια που ακολουθούν γίνεται βιβλιογραφική επισκόπηση του θέματος και παρουσίαση της έρευνας.

Το πρώτο κεφάλαιο περιλαμβάνει το θεωρητικό υπόβαθρο της έρευνας αυτής. Αρχικά, γίνεται αναφορά στην απώλεια, τα χαρακτηριστικά της και τα συναισθήματα που απορρέουν από αυτήν, τόσο για τους ενήλικες όσο και για τα παιδιά. Στην συνέχεια παρουσιάζεται το παιδικό σχέδιο ως τρόπος έκφρασης των παιδιών αλλά και οι εκφραστικές στρατηγικές που επιλέγουν να χρησιμοποιήσουν τα παιδιά προκειμένου να εκφράσουν τα συναισθήματά τους. Στο δεύτερο κεφάλαιο περιγράφεται ο ερευνητικός

σχεδιασμός, το δείγμα καθώς και αναλυτικά η διαδικασία που ακολουθήθηκε για να πραγματοποιηθεί η έρευνα. Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής, ενώ στο τέταρτο κεφάλαιο θα ακολουθεί η συζήτηση των αποτελεσμάτων και τα συμπεράσματα της έρευνας. Επίσης, αναφέρονται εκτενώς οι περιορισμοί της έρευνας αλλά και προτάσεις για μελλοντική αξιοποίηση των αποτελεσμάτων αυτών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

1.1 Η απώλεια

Ανά τους αιώνες ο τρόπος διαχείρισης και έκφρασης της απώλειας διαφέρει από πολιτισμό σε πολιτισμό και γι' αυτόν τον λόγο οι ανθρωπολογικές έρευνες που ασχολούνται με το πένθος καθώς και οι ψυχολόγοι, ισχυρίζονται ότι δεν υπάρχει μια κοινή θεωρία για την απώλεια και το πένθος αλλά διαμορφώνεται ανάλογα με την κοινωνία ή την εποχή στην οποία αναπτύσσεται η θεωρία. Για παράδειγμα, ο θάνατος των Αφροαμερικανών που συχνά ήταν ένα βίαιο γεγονός, δεν έχει καταγραφεί και ερευνηθεί, ενώ αντίθετα η έκφανση της απώλειας των καθολικών έχει υπάρξει πιο συχνά αντικείμενο έρευνας (Irish, Lundquist & Nelsen, 2014, Λεονταρή, 2006). Ωστόσο, δεν διαφέρει μόνο το ερευνητικό ενδιαφέρον σχετικά με την απώλεια αλλά και ο τρόπος έκφρασής της. Συγκεκριμένα, στο Μεξικό, φαίνεται να υπάρχουν αρκετές διαφορές διαχείρισης της απώλειας αφού οι άνθρωποι παρουσιάζουν μεγαλύτερη αποδοχή και κατανόηση ως προς το γεγονός (Irish et al., 2014). Η αποδοχή και η κατανόηση του θανάτου ήταν επίσης χαρακτηριστικό της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, ωστόσο πλησιάζοντας προς τον 18^ο αιώνα και έπειτα, οι άνθρωποι άρχισαν να δραματοποιούν και να εκδηλώνουν φόβο στην ιδέα του θανάτου (Λεονταρή, 2006). Επιπλέον, η θρησκεία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στο πένθος αλλά και στην έκφρασή του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι θρησκευόμενοι άνθρωποι τείνουν να ακολουθούν τις τελετές και τις ιεροτελεστίες της θρησκείας τους (π.χ. κηδεία), ενώ υπάρχει επίσης μεγάλο ποσοστό ανθρώπων που πιστεύει στην ζωή μετά τον θάνατο (Bering, 2011. Misailidi & Kornilaki, 2015. Pereira, Faisca, & Sa-Savaira, 2012). Μια αντίληψη για παράδειγμα είναι ότι μετά τον θάνατο η ψυχή του ανθρώπου πηγαίνει στον ουρανό (Boyatzis & Janicki, 2003. Kornilaki, 2015).

Από τον 20^ο αιώνα και μετά, ο θάνατος αποτελεί μεγάλο ταμπού στην ανθρώπινη κοινωνία ενώ ο φόβος και το άγχος του θανάτου είναι πλέον συνηθισμένες ανθρώπινες συμπεριφορές (Becker, 1973. Λεονταρή, 2006). Ωστόσο, παρά τις πολιτισμικές ή άλλες διαφορές που μπορεί να υπάρχουν στον τρόπο έκφρασης της απώλειας, φαίνεται ότι η απώλεια και ο χαμός ενός ανθρώπου, αποτελούν μια επίπονη και δύσκολη διαδικασία για όλους τους ανθρώπους, ανεξάρτητα απλό το γένος τους, το φύλο ή την εθνικότητά τους.

Τα τελευταία χρόνια οι κοινωνικοί επιστήμονες, φαίνεται να δείχνουν ένα αυξημένο ενδιαφέρον για θέματα που αφορούν τον θάνατο, την απώλεια και το πένθος. Ενώ η απώλεια νοείται ως μια γενική έννοια (η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου, αντικειμένου ή μιας ιδέας), η θάνατος αποτελεί ένα από τα πιο τραυματικά γεγονότα στην ζωή ενός ανθρώπου και είναι ένα δύσκολο θέμα για τους περισσότερους ανθρώπους

(Λεονταρή, 2006). Ανεξάρτητα λοιπόν από την αποδοχή ή μη του θανάτου και από τις διαφορετικές προεκτάσεις του, αποτελεί κοινή παραδοχή ότι ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου αποτελεί ένα στρεσογόνο γεγονός ζωής που οδηγεί σε προσωπική αποδιοργάνωση (Blrenbaum, 1999), αλλά και ένα τραυματικό γεγονός στην ζωή τόσο των παιδιών όσο και των ενηλίκων (Λεονταρή, 2006).

Η φυσική συνέπεια του θανάτου είναι ο θρήνος. Ο θρήνος είναι οι συναισθηματικές εκφάνσεις που προκύπτουν μετά την απώλεια ή τον θάνατο ενός αγαπημένου ατόμου (Λεονταρή, 2006. Kastenbaum, 1986). Το πένθος είναι η συνέπεια του θρήνου, το οποίο προσδιορίζεται ανάλογα με την πολιτισμική ταυτότητα του ατόμου. Το πένθος, αποτελεί μια φυσιολογική διαδικασία που την βιώνουν οι άνθρωποι σε παγκόσμιο επίπεδο. Ωστόσο, ο διαχωρισμός για το πότε η εκδήλωση και η διάρκεια του πένθους είναι φυσιολογική και πότε πρέπει να ονομαστεί παρατεταμένο πένθος, δεν είναι πάντα σαφής στην βιβλιογραφία (Blrenbaum, 1999. Hall, 2014. Stroebe, Stroebe, Schut & Bout 2010).

Οι πρώτες θεωρίες που δημιουργήθηκαν και αφορούσαν τον θρήνο και το τι καθιστά το πένθος παρατεταμένο και τι φυσιολογικό, τείνουν πλέον να απορρίπτονται από νεότερους μελετητές οι οποίοι αναδεικνύουν περισσότερες παραμέτρους κατά την διαδικασία ανάρρωσης από το πένθος, πέρα από την χρονική διάρκεια. Συγκεκριμένα, οι πρώτες θεωρίες προήλθαν από τον Freud (1917) και τον Bowlby (1980), υποστηρίζοντας ότι οι σχέσεις των ατόμων βασίζονται στην επένδυση ενέργειας. Μετά από έναν θάνατο, η ενέργεια αυτή θα πρέπει να διοχετευθεί με κατάλληλο τρόπο από τον επιζώντα σε νέες σχέσεις. Η αδυναμία διοχέτευσης αυτής της ενέργειας, σηματοδοτεί την έναρξη προβλημάτων. Συνεπώς, μέχρι τον 20^ο αιώνα, υποστηρίχθηκε ότι οι πενθούντες περνούν από διάφορα στάδια με συγκεκριμένη χρονική διάρκεια (Bowlby, 1980. Raphael, 1983). Ωστόσο, από τον 20^ο αιώνα και έπειτα, διάφοροι ερευνητές διαφοροποίησαν την θέση τους, αναφέροντας πως δεν υπάρχει κάποιο μοντέλο ή θεωρία για την διάρκεια του θρήνου που να ταιριάζει σε όλους τους ανθρώπους. Κάθε παρέμβαση πρέπει να δημιουργείται με βάση την μοναδικότητα του κάθε ατόμου, την σχέση που είχε με το άτομο που χάθηκε καθώς και με τις ευρύτερες συνθήκες. Με τον όρο ευρύτερες συνθήκες αναφέρεται ή γνωστική, κοινωνική, πολιτισμική πνευματική κατάσταση του ατόμου που πενθεί, η κοσμοθεωρία του και η στάση του για την ζωή, αλλά και το πλαίσιο μέσα στο οποίο δρα και ενεργεί (Becvar, 2001. Bonanno, Wortman & Lehman, 2002. Hall, 2014. Milberg, Olsson, Jakobsson, Olsson & Friedrichsen, 2008).

Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι η πλήρης αποσύνδεση με τον θανόντα δεν είναι δυνατή αλλά ούτε και επιθυμητή. Έτσι φαίνεται ότι το βίωμα της απώλειας δεν έχει χρονική διάρκεια όσο αφορά την εκδήλωσή του αλλά αντίθετα είναι πιθανό να κρατήσει για μεγάλο χρονικό διάστημα και το άτομο να μάθει να ζει με αυτό (Demi & Miles, 1987, Knapp, 1987, Λεονταρή, 2006. Milberg et al., 2008). Συνεπώς, η βασική διαφορά των νεότερων μελετητών σε αντιδιαστολή με τους μελετητές των πρώτων δεκαετιών, είναι το μη χρονικά καθορισμένο τέλος του πένθους. Με βάση λοιπόν τον συνδυασμό όλων αυτών των παραγόντων, μπορεί πιθανόν να υπολογιστεί για το κάθε άτομα ξεχωριστά αν το πένθος είναι φυσιολογικό ή παρατεταμένο και όχι με βάση την χρονική διάρκεια και μόνο.

1.1.1 Τα συναισθήματα που προκύπτουν από την απώλεια

Ανεξάρτητα λοιπόν από την διάρκεια και την έντασή τους, το πένθος και η απώλεια, επηρεάζουν τον πενθούντα τόσο σωματικά όσο και ψυχικά αφού υπάρχει πληθώρα συναισθημάτων και αντιδράσεων. Από τις πρώτες κιόλας δεκαετίες που ο Freud ασχολήθηκε με τον θάνατο και το πένθος στο έργο του Mourning and melancholia (1917/1957) αρχίζουν να διαφαίνονται οι αντιδράσεις των ανθρώπων στο τραυματικό γεγονός της απώλειας (Hall, 2014. Shapiro, 2001). Έτσι, τα επίπεδα του άγχους έχει παρατηρηθεί ότι βρίσκονται σε αυξημένο επίπεδο ενώ από τα πιο κοινά συναισθήματα είναι αυτά του θυμού, της λύπης, καθώς και της ενοχής ή των τύψεων σε συνδυασμό με τις αμφιβολίες που γεννιούνται για το αν το άτομο έκανε αρκετά για να αποτρέψει την κατάσταση (Λεονταρή, 2006. Stroebe et al., 2010 . Yang & Chen, 2009). Η κατάθλιψη αλλά και η άρνηση ως πρωταρχικό συναισθήματα είναι επίσης ένα κοινό σύμπτωμα που εμφανίζεται μετά το βίωμα της απώλειας, όπως επίσης και η μοναξιά (Stroebe et al., 2010).

Το άτομο που βιώνει την απώλεια ενός κοντινού του ανθρώπου, βιώνει παράλληλα υποχρεωτική και μη επιθυμητή αλλαγή ρόλων. Αναγκάζεται να επαναπροδιορίσει τον ρόλο του, την θέση του και την ταυτότητά του, ιδιαίτερα αν το άτομο που έφυγε ήταν ένα πρόσωπο που βρίσκονταν στην οικογένειά του. Αυτή η αλλαγή ρόλων και ταυτότητας δημιουργεί στον πενθούντα μεγάλες εντάσεις και αναταράξεις καθώς και πληθώρα ερωτήσεων σχετικά με τον λόγο που συνέβη αυτή η αλλαγή στη ζωή του (Renaud, Engarhos, Schleifer, Talwar, 2014. Yang & Park, 2017). Όπως είναι σαφές, το άτομο μετά την απώλεια βιώνει αλεπάλληλα συναισθήματα, με αποτέλεσμα να δημιουργείται έντονη ψυχική και σωματική εξάντληση (Milberg et al., 2008) και τελικά να επιτυγχάνεται η

φυσική, συναισθηματική, γνωστική, συμπεριφορική και πνευματική αλλαγή του ατόμου ως φυσική εξέλιξη στην απώλεια.

Απο τον 19^ο αιώνα μέχρι σήμερα, έχουν αναπτυχθεί μέσα από έρευνες και θεωρίες διαφορετικά στάδια που πρέπει να περάσει το άτομο ώστε να βγει από την διαδικασία του πένθους. Ωστόσο αυτά έρχονται σε αντιδιαστολή με την συνθετότητα, την διαφορετικότητά και την ξεχωριστή ιδιοσυγκρασία του ατόμου που βιώνει την εμπειρία του πένθους και την απώλειας. Το άτομο που πενθεί θα χρειαστεί να συνδυάσει τις σωματικές, ψυχολογικές, κοινωνικές και πνευματικές του ανάγκες, το κοινωνικό του πλαίσιο και δίκτυο, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο κατανοεί την έννοια του θανάτου, ώστε να καταφέρει να ανακτήσει τις δυνάμεις του μετά την απώλεια (Hall, 2014. Panagiotaki, Nobes, Ashraf & Aubby, 2014. Slaughter, 2013.).

1.1.2 Η κατανόηση της έννοιας του θανάτου

Στην διαδικασία του πένθους και της απώλειας, φαίνεται να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο, ο τρόπος με τον οποίο το άτομο κατανοεί την έννοια του θανάτου. Η συγκεκριμένα έννοια, είναι περίπλοκη και περιλαμβάνει διάφορες επιμέρους έννοιες και χαρακτηριστικά (Cott, 1995. Slaughter, 2013). Συγκεκριμένα περιλαμβάνει την μη αναστρεψιμότητα, την παγκοσμιότητα, το αναπόφευκτο, την αιτιότητα, και την παύση των ζωτικών λειτουργιών του οργανισμού (Bonoti, Leontari & Mastora, 2013. Busu, 2016. Λεονταρή, 2006. Panagiotaki et al., 2014. Reneaud, Engarhos, Schleifer & Talwar, 2014).

Η μη αναστρεψιμότητα του θανάτου αναφέρεται στο γεγονός ότι όταν ένας οργανισμός πεθαίνει, δεν μπορεί ποτέ να επανέλθει στην ζωή και στην προηγούμενη κατάσταση που βρισκόταν. Η διάσταση αυτή συμπεριλαμβάνει τις διαδικασίες που υπάρχουν για την μετάβαση από την ζωή στον θάνατο αλλά και την οριστικότητα της κατάστασης (Busu, 2016. Λεονταρή, 2006).

Η παγκοσμιότητα από την άλλη, αναφέρεται στην κοινή παραδοχή και κατανόηση ότι όλοι οι έμβιοι οργανισμοί πεθαίνουν. Ωστόσο αν και σαν αντίληψη είναι κοινή, προκειμένου να γίνει πλήρως κατανοητή είναι ιδιαίτερα σημαντικό να κατανοηθούν προηγουμένως τρεις άλλες έννοιες που είναι συνδεδεμένες με αυτή. Πρώτον λοιπόν ότι ο θάνατος είναι κάτι που αφορά όλους τους έμβιους οργανισμούς χωρίς καμία εξαίρεση. Δεύτερον ότι η χρονική στιγμή του θανάτου είναι απρόβλεπτη και δεν μπορεί να οριστεί

ούτε από το ίδιο το άτομο ούτε από κάποιον άλλο και τρίτον ότι ο θάνατος είναι αναπόφευκτος. Έτσι, διαφαίνεται και το αναπόφευκτο, που σύμφωνα με διάφορες έρευνες αποτελεί μια αυτούσια και επι μέρους έννοια, που οδηγεί στην κατανόηση του θανάτου. Το αναπόφευκτο λοιπόν αναφέρεται στο γεγονός ότι ο θάνατος δεν μπορεί να προληφθεί, να αποφευχθεί ή να παραταθεί βάση ενός σχεδίου, ενός χειρισμού ή μιας διαφορετικής επιλογής στη ζωή ενός ανθρώπου (Bonoti et al., 2013. Λεονταρή, 2006. Reneaud et al., 2014).

Η αιτιότητα ως έννοια αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου που πενθεί, να μπορεί να αντιληφθεί τις αιτίες που προκλήθηκε ο θάνατος. Πιο συγκεκριμένα, ο θάνατος μπορεί να οφείλεται τόσο σε εξωτερικά όσο και σε εσωτερικά αίτια και το άτομο πρέπει να είναι σε θέση να διαχωρίσει τα «ρεαλιστικά» αίτια όπως για παράδειγμα τα γηρατειά ή η ασθένεια, από τα «μη ρεαλιστικά» που θα μπορούσαν να είναι η κακή συμπεριφορά, η ευχή για τον θάνατο κάποιου ή η μη φροντίδα κάποιου (Λεονταρή, 2006).

Η παύση ζωτικών λειτουργιών αναφέρεται στην συνειδητοποίηση ότι από την στιγμή που ένα έμβιο όν παύει να βρίσκεται στην ζωή, σταματάει τόσο η πνευματική του υπόσταση αλλά και η σωματική του υπόσταση (λόγου χάρη η καρδιά του και ο εγκέφαλός του σταματούν να χτυπούν, δεν μπορεί να κουνήσει τα μάτια του ή τα πόδια του κ.α.) (Misailidi & Kornilaki, 2015. Reneaud et al., 2014).

Τέλος, ένα μέρος της βιβλιογραφίας υποστηρίζει και την πνευματική διάσταση κατά την οποία, τόσο τα παιδιά όσο και οι ενήλικες, αναφέρουν συχνά την αντίληψη ότι υπάρχει κάποια μορφή ζωής και προσωπικής συνέχειας μετά τον θάνατο του φυσικού σώματος (Bering, 2011. Λεονταρή, 2006). Έρευνες υποστηρίζουν ότι η πεποίθηση αυτή μπορεί να οφείλεται στην συνέχεια της Θεωρίας του Νου (Theory of Mind, ToM). Ο όρος Θεωρία του Νου αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να αποδίδει νοητικές καταστάσεις στον εαυτό του και τους άλλους και ταυτόχρονα να χρησιμοποιεί αυτές τις νοητικές καταστάσεις με στόχο να ερμηνεύσει τη συμπεριφορά. Αυτές οι νοητικές καταστάσεις περιλαμβάνουν, επιθυμίες, προθέσεις και συναισθήματα (Μακρής, 2002).

1.1.3 Η απώλεια και το Πένθος στα Παιδιά

Ενώ το πένθος και η απώλεια φαίνεται να αποτελεί το ίδιο βίωμα, με τα ίδια χαρακτηριστικά για όλες τις ηλικίες, έρευνες δείχνουν ότι οι ενήλικες παρά την

συναισθηματική τους δυσκολία, βιώνουν τον θάνατο ως βιολογικό γεγονός και το αντιλαμβάνονται περισσότερο ως το τελικό στάδιο του κύκλου της ζωής. Για τα παιδιά όμως, η διαδικασία και η κατανόηση αυτή μοιάζει να είναι πιο περίπλοκη και η αντίληψη για τον θάνατο διαφορετική (Busu & Luchici, 2016. Slaughter, 2005).

Παρότι υπάρχει η αντίληψη ότι τα παιδιά είναι εξοικειωμένα με την ιδέα του θανάτου μέσα από τα διάφορα παραμύθια, κόμικς αλλά και από διάσημα πρόσωπα, εντούτοις, όταν βρίσκονται σε μικρή ηλικία δεν είναι πάντα εύκολο να αντιληφθούν όλες τις έννοιες και διαστάσεις του θανάτου που αναφέρθηκαν παραπάνω, ειδικά όταν πρόκειται για κοντινό τους πρόσωπο (Λεονταρή, 2006. Yang & Park, 2017) . Τα παιδιά δυσκολεύονται να κατανοήσουν την έννοια του θανάτου, συνεπώς αυτή η κατανόηση, πραγματοποιείται σταδιακά και ανάλογα με το αναπτυξιακό στάδιο στο οποίο βρίσκονται.

Έτσι φαίνεται ότι τα παιδιά μικρής ηλικίας δυσκολεύονται πολύ να αντιληφθούν και να αποδεχθούν το οριστικό και μη αναστρέψιμο του θανάτου. Επειδή η καθημερινότητα των μικρών παιδιών αποτελείται από πράγματα που επαναλαμβάνονται, καταλήγουν στην διαπίστωση πως ένα έμβιο ον που πεθαίνει μπορεί να ξαναζωντανέψει με έναν μαγικό τρόπο. Τα παιδιά πρέπει να αποδεχθούν ότι το κοντινό τους πρόσωπο δεν είναι σε κάποιο ταξίδι και θα επιστρέψει, ούτε θα ξυπνήσει από βαθύ ύπνο. Αυτή είναι η πρώτη προϋπόθεση για να προχωρήσουν στην συνειδητοποίηση του γεγονότος. Η δυσκολία τους ωστόσο δεν έγκειται μόνο στο να αντιληφθούν την οριστικότητα και στην παύση ζωτικών λειτουργιών του οργανισμού αλλά και στην αιτιότητα (Λεονταρή, 2006). Ειδικά όσον αφορά την αιτιότητα, φαίνεται να δυσκολεύονται να κατανοήσουν τις αιτίες που μπορεί να προκάλεσαν το θάνατο. Ταυτόχρονα θεωρούν τον εαυτό τους σε έναν βαθμό υπεύθυνο γι' αυτό, αφού πιστεύουν ότι οι σκέψεις τους μπορεί να προκάλεσαν ένα τέτοιο γεγονός ή το ότι δεν ήταν αρκετά καλά παιδιά. Επιπλέον, είναι πιθανό τα παιδιά να αντιλαμβάνονται ότι ο θανόντας δεν θα γυρίσει, ωστόσο αυτό να το αποδίδουν στο γεγονός ότι ο ουρανός είναι πολύ μακριά. Για να μπορέσουν να καταλάβουν τον θάνατο τα παιδιά, πολλές φορές τον φαντάζονται ως τον Χάρο ή ως φάντασμα (Slaughter, 2005. Yang & Park, 2017).

Έτσι, φαίνεται ότι τα νεότερα παιδιά αντιλαμβάνονται τον θάνατο με έναν πιο εγωκεντρικό και φανταστικό τρόπο, ενώ τα μεγαλύτερα παιδιά πιο σταθερά και λογικά (Slaughter, 2005). Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ότι τα παιδιά ξεκινούν να αντιλαμβάνονται

την οριστικότητα και το αναπόφευκτο του θανάτου από την ηλικία των 7 ετών. Στην πραγματικότητα όμως, η πλήρης αντίληψη των εννοιών αυτών, πραγματοποιείται στην ηλικία των 10-12 ετών, όπου ο θάνατος χαρακτηρίζεται περισσότερο με βιολογικούς όρους. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι έννοιες της αιτιότητας καθώς και η παύση των σωματικών λειτουργιών κατακτώνται τελευταίες χρονικά καθώς η αποδόμηση του σώματος που προκαλείται από τον θάνατο, είναι ιδιαίτερα σύνθετη σαν λειτουργία (Bonoti et al., 2013. Busu & Luchici, 2016). Οι έφηβοι (ηλικίας 15-18 ετών) περιγράφουν τον θάνατο περισσότερο με θρησκευτικούς ή φιλοσοφικούς όρους, ενώ μοιάζει να είναι και περισσότερο εκδηλωτικοί όσο αφορά τα συναισθήματά τους αλλά και τις αντιδράσεις τους στο γεγονός της απώλειας (Blrenbaum, 1999).

Επιπλέον, έρευνες έχουν δείξει ότι τα παιδιά που δεν έχουν βιώσει στην οικογένεια τον θάνατο και την απώλεια, φαίνεται να κατανοούν το θάνατο ως κάτι βίαιο (συνδέοντάς τον πχ. με πόλεμο ή με δολοφονία) σε αντίθεση με τα παιδιά που έχουν βιώσει το θάνατο (Bonoti et al., 2013). Αντίστοιχες διαφορές φαίνεται να παρατηρούνται και ως προς το φύλο με τα αγόρια παρουσιάζουν τον θάνατο με περισσότερη επιθετικότητα από ότι τα κορίτσια (Bonoti et al. 2013. Tamm & Granqvist, 1995. Yang & Chen, 2002). Οι Tamm και Granqvist (1995), ερευνώντας τις αντιλήψεις των παιδιών για τον θάνατο μέσα από το παιδικό σχέδιο, διαπίστωσαν ότι υπήρχαν διαφορές στις ζωγραφιές ως προς το φύλο αλλά όχι ως προς την ηλικία. Τα κορίτσια φαίνεται να συσχετίζουν τον θάνατο με διαφορετικά συναισθήματα, ενώ ταυτόχρονα περιλαμβάνουν στις ζωγραφιές τους στοιχεία που αφορούν την μεταθανάτια ζωή. Συνεπώς, η κατανόηση και η αντίληψη του θανάτου και της απώλειας, φαίνεται ότι παρουσιάζει διαφορές ως προς την ηλικία, το φύλο αλλά και την πρότερη εμπειρία του παιδιού.

1.1.4 Τα Συναισθήματα των Παιδιών στην Απώλεια

Τα συναισθήματα που δημιουργούνται μετά την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου είναι πολλά και δεν διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό από τα συναισθήματα των ενηλίκων. Το πρώτο συναίσθημα που βιώνουν είναι αυτό της άρνησης, το οποίο λειτουργεί ως μηχανισμός που αποτρέπει το βασικό σοκ και απαλύνει τον πρώτο πόνο. Από τα βασικά συναισθήματα που μπορεί να νιώσει ένα παιδί ή ένας έφηβος στην συνέχεια είναι αυτό του θυμού. Ο θυμός όμως μπορεί να στρέφεται προς αντικείμενα, προς ξένους, προς φίλους ή προς την οικογένεια. Ο θυμός μπορεί να απευθυνθεί και στο άτομο που έφυγε και προκάλεσε τόσο πόνο με τον χαμό του, όσο και σε άτομα που έμειναν πίσω και δεν

κατάφεραν να εμποδίσουν το γεγονός. Κάποιες φορές ο θυμός στρέφεται και στον ίδιο τον εαυτό, που δεν μπόρεσε να αποτρέψει την κατάσταση. Σε αυτή τη περίπτωση ο θυμός πλαισιώνεται κατά κύριο λόγο από ενοχές και τύψεις που είναι επίσης συνηθισμένα συναισθήματα κατά την διαδικασία του πένθους (Busu & Luchici, 2016. Λεονταρή, 2006. Milberg et al., 2008).

Η λύπη είναι ακόμα ένα πολύ συνηθισμένο συναίσθημα που βιώνει το παιδί ή ο έφηβος που έμεινε πίσω. Η λύπη αφορά την ζωή του παιδιού χωρίς τον θανόντα, αλλά και το συναίσθημα που μπορεί να βιώνει από τους γονείς του αν ο θανόντας ήταν παππούς ή γιαγιά. Η λύπη, μπορεί να προσπεραστεί με κατανόηση και την κατάλληλη αντιμετώπιση, αλλά μπορεί επίσης να γίνει κατάθλιψη ή απομόνωση. Η κατάθλιψη μπορεί να γίνει φανερή από την εικόνα του παιδιού, ενώ όσον αφορά την απομόνωση θα χρειαστεί παραπάνω προσοχή γιατί δεν γίνεται πάντα εύκολα αντιληπτή (Blrenbaum, 1999. Busu & Luchici, 2016. Milberg et al., 2008).

Ο φόβος φαίνεται να είναι επίσης άλλο ένα συναίσθημα που βιώνουν τα παιδιά και οι έφηβοι μετά το βίωμα του θανάτου. Ο φόβος μπορεί να αφορά ένα συγκεκριμένο αντικείμενο, το σκοτάδι, ένα συγκεκριμένο πρόσωπο ή να είναι ένας γενικευμένος φόβος πχ φόβος του θανάτου. Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε με δείγμα 594 παιδιών από την Αμερική και 591 παιδιών από την Αυστραλία, με βασικό εργαλείο το Fear Survey Schedule for Children Revised (FSSC-R) όπου τα παιδιά βαθμολογούνται σε διαφορετικές υποκλίμακες του φόβου, έγινε φανερό ότι ακόμα και τα παιδιά που δεν έχουν βιώσει τον θάνατο, σημειώνουν υψηλά αποτελέσματα στην κλίμακα φόβου για τον θάνατο. Έτσι ο θάνατος φαίνεται να είναι μέσα στους 10 πιο κοινούς φόβους των παιδιών, ανεξάρτητα με το αν τον έχουν βιώσει ή όχι (Ollendick, King & Frary, 1989). Τέλος, το άγχος είναι ένα ακόμα συναίσθημα που παρουσιάζεται στα παιδιά και τους εφήβους και παρότι μοιάζει αρκετά με τον φόβο, αποτελεί ένα ξεχωριστό συναίσθημα (Milberg et al., 2008). Το άγχος παρουσιάζεται κυρίως ως ανησυχία των παιδιών ότι κάτι μπορεί να συμβεί στα αγαπημένα τους άτομα ή στα ίδια (Λεονταρή, 2006). Πολλές φορές το άγχος έχει ως αποτέλεσμα να αποφεύγουν το σχολείο ή να αποκτούν συμπτώματα υποχονδριακής μορφής (ανησυχίες για την υγεία) (Λεονταρή, 2006. Slaughter, 2005. Stroebe et al., 2010), ενώ τέλος μια μακροχρόνια συνέπεια της απώλειας ενός αγαπημένου προσώπου είναι η χαμηλή αυτοεκτίμηση (Papadatou, Metallinou, Hatzichristou, Pavlidi, 2002).

Τα συναισθήματα και οι αντιδράσεις των παιδιών λοιπόν στο πένθος φαίνεται ότι εξαρτώνται από πολλές μεταβλητές. Οι γονείς παίζουν τον σπουδαιότερο ρόλο στην βοήθεια του παιδιού και στην μετάβασή του από το πένθος στην αποδοχή και την συνειδητοποίηση του θανάτου. Ωστόσο, έρευνες δείχνουν ότι οι γονείς δυσκολεύονται να μιλήσουν με τα παιδιά τους για το γεγονός του θανάτου και της απώλειας, με αποτέλεσμα να καθιστούν τους δασκάλους τα κατάλληλα πρόσωπα για να πραγματοποιήσουν αυτή την ενημέρωση. Είτε ο θάνατος είναι ένα γεγονός που πρόκειται να συμβεί άμεσα στο οικογενειακό περιβάλλον, είτε είναι κάτι μακρινό, είναι πολύ βασικό οι γονείς ή οι δάσκαλοι να έχουν προετοιμάσει τα παιδιά για το ενδεχόμενο αλλά και για την ύπαρξη του θανάτου γενικότερα, κοντά στην ηλικία των 5-6 ετών, πριν να χρειαστεί να έρθουν τα παιδιά από μόνα τους αντιμέτωπα με το γεγονός αυτό (Renaud et al., 2014).

Τα συναισθήματα των παιδιών στο πένθος λοιπόν ποικίλουν και το ίδιο ισχύει και για τις αντιδράσεις τους σε αυτό. Το εύρος των αντιδράσεων των παιδιών και των εφήβων στο πένθος και την απώλεια, είναι μεγάλο. Οι αντιδράσεις μπορεί να είναι σωματικές, για παράδειγμα το παιδί μπορεί να παραπονιέται συχνά για σωματικούς πόνους όπως πονοκεφάλους ή στομαχόπονους ή να έχει δυσκολία στον ύπνο καθώς και να λαμβάνει μειωμένη τροφή. Επίσης υπάρχουν και οι συμπεριφορικές αντιδράσεις, οι οποίες περιλαμβάνουν πολύ συχνά την αποφυγή για το σχολείο, την νυχτερινή ενούρηση ή την επιθετικότητα (Blrenbaum, 1999. Λεονταρή, 2006. Nguyen & Scott, 2013).

1.2 Τρόποι Έκφρασης των Συναισθημάτων των παιδιών

Πολύ συχνά, τα παιδιά παρότι βιώνουν τα παραπάνω συναισθήματα δεν συνηθίζουν να μιλούν για αυτά με αποτέλεσμα να σωματοποιούν τις ανάγκες τους. Επίσης, δεν είναι απίθανο κάποια παιδιά να συνεχίζουν κανονικά την καθημερινότητά τους χωρίς να εκδηλώνουν κάποιο από αυτά τα συναισθήματα (Λεονταρή, 2006). Παρόλα αυτά, είναι σημαντικό να γνωρίζουμε την σπουδαιότητα της αναγνώρισης και έκφρασης όλων των συναισθημάτων που βιώνει ένα παιδί μετά την απώλεια ακόμα κι αν αυτά δεν εκδηλώνονται. Η συζήτηση για το παιδί είναι πολλές φορές δύσκολη και επίπονη διαδικασία ιδιαίτερα όταν πρόκειται για θέματα πένθους και απώλειας. Η δυσκολία, είναι πιο έντονη σε παιδιά μικρής ηλικίας που δεν βρίσκουν πάντα τις κατάλληλες λέξεις να πλαισιώσουν την έκφρασή τους (Slaughter, 2005).

Η δυσκολία αυτή των παιδιών να εκφραστούν, έχει οδηγήσει διάφορους ερευνητές στην αναζήτηση ποικίλων μεθοδολογικών εργαλείων για την διερεύνηση των βιωμάτων

των παιδιών που πενθούν, κυρίως ως προς την αναγνώριση, ανίχνευση και έκφρασή των συναισθημάτων τους. Οι Elizur και Kaffman (1982) διερεύνησαν τις αντιδράσεις των παιδιών μετά τον θάνατο του πατέρα τους στον πόλεμο. Τα δεδομένα για την έρευνα αυτή, λήφθηκαν αποκλειστικά από συνεντεύξεις των μητέρων και των δασκάλων των παιδιών, ενώ στα παιδιά πραγματοποιήθηκαν ψυχολογικά τεστ και ψυχιατρική αξιολόγηση. Οι συνεντεύξεις ήταν ημιδομημένες, και διερευνούσαν τις αντιδράσεις και την συμπεριφορά των παιδιών στο σπίτι και στο σχολείο μετά τον θάνατο του πατέρα τους, συγκρίνοντάς τις με τις αντιδράσεις και την συμπεριφορά των ίδιων παιδιών πριν τον θάνατο του γονέα. Τα αποτελέσματα ανέδειξαν ότι τα παιδιά που βίωσαν τον θάνατο του πατέρα τους, τον πρώτο χρόνο αντέδρασαν με σοκ, έντονο άγχος και θυμό, ενώ ταυτόχρονα είχαν πολλές απορίες σχετικά με το γεγονός. Αντίστοιχη έρευνα πραγματοποιήθηκε από τους Dowdney, Wilson, Maughan, Allerton, Schofield και Skuse, (1999), όπου διερευνήθηκαν οι ψυχολογικές επιπτώσεις στα παιδιά που έχουν χάσει τους γονείς τους, τους τελευταίους 18 μήνες. Στην έρευνα χρησιμοποιήθηκαν ερωτηματολόγια τα οποία απαντήθηκαν από τους γονείς και τους δασκάλους και διερευνούσαν τις αντιδράσεις των παιδιών μετά τον θάνατο, αλλά και τις υπηρεσίες και την φροντίδα που τους δόθηκε. Ωστόσο, μολονότι και οι δύο έρευνες επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι τα παιδιά που χάνουν κάποιο κοντινό τους άτομο αντιμετωπίζουν συναισθηματικές και συμπεριφορικές δυσκολίες, η έλλειψη δείγματος από τα ίδια τα παιδιά, οδηγεί στην ανάγκη για περαιτέρω διερεύνηση.

Πιο πρόσφατες έρευνες, χρησιμοποίησαν τα ίδια τα παιδιά στην ερευνητική διαδικασία. Συγκεκριμένα, σε έρευνα των Bonoti, Leontari και Mastora (2013) διερευνήθηκαν οι απόψεις των παιδιών για τον θάνατο, χρησιμοποιώντας ερωτηματολόγιο (Death Concept Questionnaire για τον θάνατο ανθρώπων και ζώων), αλλά και το παιδικό σχέδιο ως μεθοδολογικό εργαλείο. Τα αποτελέσματά τους ανέδειξαν ότι ο συνδυασμός δύο μεθοδολογικών εργαλείων και η χρήση τους από τα ίδια τα παιδιά οδηγεί σε αξιόπιστα και ασφαλή αποτελέσματα. Αντίστοιχα, άλλοι μελετητές (Glazer & Marcum, 2011), προτείνουν την χρήση φαινομενολογικών και φυσικών τεχνικών όπως η αφήγηση μιας ιστορίας για να βοηθήσουν παιδιά που έχουν βιώσει τον θάνατο ενός μέλους της οικογένειας ή ενός φίλου. Τα αποτελέσματά τους υποστήριζαν ότι τα παιδιά μπορούν να χρησιμοποιήσουν την αφήγηση για να εκφράσουν το πένθος και την απώλεια που βιώνουν, ενώ προτείνουν ταυτόχρονα την αφήγηση ιστορίας και μέσα στην θεραπεία του παιδιού και πιο συγκεκριμένα στην θεραπεία μέσω τέχνης. Τέλος, προτείνεται επίσης ως μεθοδολογικό εργαλείο και το τυχαίο ή καθοδηγούμενο παιχνίδι και το παιδικό σχέδιο (Neimeyer, Moser & Wittkowski, 2003).

1.2.1 Το Παιδικό Σχέδιο ως Μέσο Έκφρασης

Πολλοί από τους πρώτους ερευνητές που ασχολήθηκαν με το παιδικό σχέδιο υποστήριξαν ότι αυτό αποτελεί ένα αντίγραφο της εικόνας που έχει στο μυαλό του το παιδί και για αυτό το λόγο θεωρήθηκε ως ένα μέσο επικοινωνίας των συναισθημάτων και των σκέψεων του παιδιού (Klepsch & Logie, 1982). Παραδοσιακά, η ανάλυση των σχεδίων βασίστηκε στην υπόθεση ότι τα παιδιά προβάλλουν τα συναισθήματά και τα κίνητρά τους στις ζωγραφιές τους, για αυτό και το σχέδιο αξιοποιήθηκε ως ένα εργαλείο αξιολόγησης της προσωπικότητας, της προσαρμοστικότητας και της συναισθηματικής διαταραχής του παιδιού, ως μέρος μιας ευρύτερης χρήσης των προβολικών μεθόδων στην κλινική ψυχολογία και την ψυχιατρική (Δεληγιάννη, 2016. Klepsch & Logie, 1982). Ωστόσο, η ερμηνεία των προβολικών τεστ, γίνεται αποκλειστικά από τους ενήλικες, χωρίς να έχουν τα παιδιά το δικαίωμα να μιλήσουν για αυτό που νιώθουν ή να αναπτύξουν παραπάνω την δομή της σκέψης τους. Έτσι, η αξιοπιστία των προβολικών τεστ σήμερα έχει αμφισβητηθεί από αρκετούς επιστήμονες και δεν θεωρείται ότι αποτελούν ένα έγκυρο εργαλείο (Klepsch & Logie, 1982. Thomas & Silk, 1997).

Σήμερα το ενδιαφέρον έχει στραφεί στην αναγκαιότητα να μιλήσει και το ίδιο το παιδί για το σχέδιό του, είτε πριν την δημιουργία του, είτε κατά την διάρκεια, είτε μετά το πέρας αυτού (Malchiodi, 1998). Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι το σχέδιο μπορεί να βοηθήσει τα παιδιά να μιλήσουν για εμπειρίες οι οποίες διαφορετικά θα ήταν δύσκολο να εκφραστούν (Bonoti et al. 2013), ενώ η διαδικασία της σχεδίασης θεωρείται χαλαρωτική, μειώνει τις άμυνές του και αυξάνει την επικοινωνία (Arrington & Yorgin, 2001), οργανώνει τις αφηγήσεις, διευκολύνει τη συναισθηματική περιγραφή και την ανάκληση της μνήμης (Gross & Hayne, 1998).

Η έκφραση των παιδιών μέσα από την σχεδίαση, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποτελεί μέρος της φύσης τους. Το αναπαραστασιακό σχέδιο εμφανίζεται στην ηλικία των δεκαοχτώ μηνών, από την στιγμή που το παιδί αρχίζει να αντιλαμβάνεται ότι τα σχέδια που φτιάχνει έχουν κάποιες ομοιότητες με πράγματα που υπάρχουν στον πραγματικό κόσμο (Cox, 2005). Έτσι για το παιδί η σχεδίαση είναι ένας τρόπος να μιλήσει και ταυτόχρονα, για τον ενήλικα ένας τρόπος να ακούσει το παιδί και να δώσει προσοχή στα συναισθήματά του, στις ανάγκες, στις εμπειρίες του και όλα αυτά που δεν μπορεί να πει.

1.2.2 Εκφραστικές Στρατηγικές στο παιδικό σχέδιο

Η ικανότητα των παιδιών να ζωγραφίζουν εκφραστικά, απαιτεί δύο προϋποθέσεις. Αρχικά την αντίληψη και γνώση των συναισθημάτων τους καθώς επίσης και την αντιστοίχιση των συναισθημάτων τους με την εκάστοτε περίπτωση που βιώνουν (Burkitt, Watling & Murray, 2011). Η σχεδιαστική διαδικασία περνάει από τρία στάδια: α) αρχική ιδέα και κατανόηση του συναισθήματος ή της διάθεσης που βιώνει το παιδί και θέλει να αποτυπώσει στο σχέδιό του, β) διατήρηση αυτής της ιδέας και του συναισθήματος κατά την σχεδιαστική διαδικασία και τέλος γ) αξιοποίηση των σχεδιαστικών του ικανοτήτων, για να μεταφέρει στο χαρτί όσο πιο αντιπροσωπευτικά μπορεί, την αρχική του ιδέα (Jolley, 2010). Τα τελευταία χρόνια, διάφορες έρευνες έχουν εστιάσει στην διερεύνηση των εκφραστικών στρατηγικών που χρησιμοποιούν τα παιδιά στα σχέδιά τους προκειμένου να εκφράσουν την διάθεση και τα συναισθήματά τους. Έχει διερευνηθεί ιδιαίτερα η απεικόνιση βασικών συναισθημάτων όπως η χαρά, η λύπη, ο θυμός αλλά και πιο σύνθετων συναισθημάτων όπως η ζήλια, η αγάπη, η ντροπή, η μοναξιά και η υπερηφάνεια (Bonoti & Misailidi, 2015. Brechet, 2015, 2009. Burkitt & Sheppard, 2014. Burkitt et al., 2004), ενώ επίσης εκφραστικές στρατηγικές χρησιμοποιούνται και για την απεικόνιση φορτισμένων συναισθηματικά θεμάτων όπως είναι ο θάνατος (Bonoti, Leondari & Mastora 2013). Συνεπώς, το παιδικό σχέδιο φαίνεται να μεταδίδει τα συναισθήματα των παιδιών και την ψυχολογική διάθεση στην οποία βρίσκονται, μέσα από δύο διαφορετικούς τρόπους: κυριολεκτικά και μεταφορικά (Cox, 2005. Jolley, 2010).

1.2.2.1 Κυριολεκτικές Στρατηγικές

Ο κυριολεκτικός τρόπος έκφρασης των συναισθημάτων στις ζωγραφιές των παιδιών επιτυγχάνεται μέσα από την εστίαση και την τροποποίηση των χαρακτηριστικών και των εκφράσεων του προσώπου μιας ανθρώπινης μορφής, προσωποποιημένου ζώου και/ ή αντικειμένων (Cox, 2005. Misailidi & Bonoti, 2014. Rose, Jolley & Charman, 2012). Για παράδειγμα, το συναίσθημα της χαράς απεικονίζεται με χαμογελαστό στόμα και με ανοιχτά μάτια ενώ η λύπη απεικονίζεται με συνοφρυωμένο στόμα, ή με δάκρυα στα μάτια. Τα παιδιά, εστιάζουν κατά κύριο λόγο στην έκφραση του προσώπου προκειμένου να εκφράσουν τα συναισθήματά τους μέσα από το σχέδιο ενώ ταυτόχρονα, η κυριολεκτική έκφραση φαίνεται να προτιμάται ως εκφραστική στρατηγική όταν πρόκειται να σχεδιάσουν έναν άνθρωπο, αλλά όχι ένα σπίτι (Picard, Brechet & Baldy, 2007). Το γεγονός ότι μέσα από τον κυριολεκτικό τρόπο έκφρασης, τα παιδιά εστιάζουν κυρίως στις εκφράσεις του προσώπου, καθιστά την συγκεκριμένη στρατηγική πιο εύκολη και άρα πιο

συχνά χρησιμοποιημένη σε παιδιά πιο μικρής ηλικίας. Σταδιακά, και όσο τα παιδιά μεγαλώνουν και αυξάνεται η σχεδιαστική τους ικανότητα (Brechet & Jolley, 2014), έχει παρατηρηθεί ότι από την ηλικία των επτά ετών και μετά, αρχίζουν να στρέφονται προς την χρήση της μεταφορικής εκφραστικής στρατηγικής (Cox, 2005. Misailidi & Bonoti, 2014. Picard & Gauthier, 2012).

1.2.2.2 Μεταφορικές Στρατηγικές

Ο μεταφορικός τρόπος έκφρασης, γίνεται φανερός μέσα από το πλαίσιο του σχεδίου, δηλαδή μέσα από το περιεχόμενο του σχεδίου ή/ και τις αφηρημένες εκφραστικές στρατηγικές. Έτσι, το περιεχόμενο του σχεδίου αναφέρεται στα αντικείμενα που επιλέγει το παιδί να προσθέσει στο σχέδιό του (πχ: ή προσθήκη ενός φωτεινού ήλιου ή ενός ουράνιου τόξου, για να δηλώσουν χαρά), ενώ η ψυχολογική διάθεση μπορεί να απεικονιστεί και μέσω της στάσης του σώματος. Η στάση του σώματος, αναφέρεται στο πως τοποθετεί το παιδί τα χέρια και τα πόδια στον άνθρωπο της ζωγραφιάς. Για παράδειγμα, τα κατεβασμένα χέρια εκφράζουν την λύπη ενώ τα χέρια που είναι ψηλά την χαρά και τον ενθουσιασμό. Το πλαίσιο λοιπόν, αναφέρεται στο θέμα που μπορεί να έχει το σχέδιο και τα στοιχεία που μπορεί να προσθέσει το παιδί για να το ενισχύσει, ανεξάρτητα από την ανθρώπινη φιγούρα. Για παράδειγμα μια βροχερή μέρα στο παιδικό σχέδιο, μαρτυρά μια λυπημένη διάθεση ενώ ένας ήλιος με ανθισμένα λουλούδια μαρτυρούν την χαρά (Cox, 2005. Jolley, 2010. Misailidi & Bonoti, 2014. Picard et al., 2007).

Με τη χρήση αφηρημένων εκφραστικών στρατηγικών νοείται η τροποποίηση των τυπικών χαρακτηριστικών του σχεδίου όπως το πάχος της γραμμής, η σκιά και η κατεύθυνση, αλλά επίσης σημαντικό ρόλο παίζει και το χρώμα που επιλέγει το παιδί. Ένα παιδί που θέλει να αντικατοπτρίσει χαρούμενη διάθεση, θα χρησιμοποιήσει φωτεινά χρώματα, καμπύλες και απαλές γραμμές (Burkitt & Barrett, 2004. Cox, 2005. Jolley, 2010).

Έτσι τα παιδιά συνηθίζουν να χρησιμοποιούν τα αγαπημένα τους χρώματα για να αναπαραστήσουν θετικά συναισθήματα ενώ θα προτιμήσουν τα λιγότερο αγαπημένα τους για τα αρνητικά συναισθήματα (Burkitt & Watling, 2015). Αντίστοιχα, το μέγεθος που θα επιλέξουν να φτιάξουν είτε τον εαυτό τους, είτε τα αντικείμενα γύρω από τον εαυτό τους, τίθεται επίσης υπό ανάλυση, αφού συνηθίζουν να αυξάνουν τις φιγούρες που τους

δημιουργούν θετικά συναισθήματα ενώ μικραίνουν τις φιγούρες για τις οποίες νιώθουν αρνητικά συναισθήματα (Burkitt & Sheppard, 2014. Farokhi & Hashemi, 2011).

Συνεπώς, τα παιδιά δεν σχεδιάζουν τυχαία, αλλά διαλέγουν πολύ προσεκτικά τα χρώματα, το μέγεθος για το σχέδιό τους καθώς και το πως θα πλαισιώσουν το σχέδιό τους, αλλά και αυτό που θέλουν να σχεδιάσουν. Ανάλογα με την ηλικία, το θέμα, το φύλο, την προσωπικότητα και την συναισθηματική τους κατάσταση, θα χρησιμοποιήσουν διαφορετικές εκφραστικές στρατηγικές οι οποίες επηρεάζονται απ' όλα τα παραπάνω (Picard et al., 2007) και αυτό καθιστά το σχέδιο του κάθε παιδιού μοναδικό και μπορεί να μας δώσει πολλές πληροφορίες για άτομο που την έχει φτιάξει (Jolley, 2010. Jolley, Fenn & Jones, 2004. Misailidi & Bonoti, 2014).

1.2.3 Η Χαρά, η Λύπη, ο Θυμός και ο Φόβος μέσα από το Παιδικό Σχέδιο

Συνεπώς, οι εκφραστικές στρατηγικές βοηθούν το παιδί να εκφράσει τα συναισθήματά του και τον ενήλικα να κατανοήσει και να αποκωδικοποιήσει την συναισθηματική κατάσταση του παιδιού. Η πλειοψηφία των ερευνητών, συμφωνεί ότι ο πιο συχνός τρόπος να απεικονίσει ένα παιδί τα συναισθήματά του είναι μέσα από κυριολεκτικές στρατηγικές και πιο συγκεκριμένα μέσα από τις εκφράσεις του προσώπου (Bonoti & Misalidi, 2015. Brechet., 2015. Looman, 2006. Misalidi & Bonoti, 2014. Missaghi-Lakshman & Whissell, 1991. Picard & Gauthier, 2012). Τα πιο συχνά συναισθήματα που έχουν μελετηθεί μέσα από το παιδικό σχέδιο, είναι αυτά της χαράς και της λύπης. Στην χαρά φαίνεται ότι τα παιδιά επιλέγουν πιο φωτεινά και έντονα χρώματα, ενώ ταυτόχρονα μεγαλώνουν τις φιγούρες στις οποίες θέλουν να προσδώσουν το θετικό συναίσθημα (Misalidi & Bonoti, 2014). Ταυτόχρονα, υπάρχει εστίαση στα χαρακτηριστικά του προσώπου με τα περισσότερα παιδιά να σχεδιάζουν χαμογελαστό πρόσωπο, ενώ όσο αφορά το πλαίσιο τοποθετούν αντικείμενα που συμβολίζουν ευχάριστα συναισθήματα όπως ήλιο, πεταλούδες ή γρασίδι (Bonoti & Misalidi, 2015).

Η λύπη, που είναι επίσης ένα από τα συναισθήματα που έχουν διερευνηθεί ευρέως, φαίνεται ότι αποτυπώνεται από τα παιδιά με μικρότερες φιγούρες, οι οποίες θα περιέχουν πιο σκούρα ή και καθόλου χρώματα, ενώ οι εκφράσεις του προσώπου είναι συνήθως το κατεβασμένο στόμα για να δείξει λύπη, τα σηκωμένα φρύδια αλλά και τα δάκρια (Bonoti & Misalidi, 2015). Επιπλέον, στην λυπημένη φιγούρα τα παιδιά είναι πιθανό να προσθέσουν και αντικείμενα στο πλαίσιο, τα οποία συμβολίζουν μια αρνητική κατάσταση

που έχουν βιώσει, ενώ και η στάση του σώματός τους αναδεικνύει την λύπη, κυρίως μέσα από τα κατεβασμένα χέρια που βρίσκονται κολλητά στο σώμα (Burkitt & Newell, 2005. Bonoti & Misalidi, 2015. Misalidi & Bonoti, 2014). Οι Picard και Gauthier (2012), βρήκαν επίσης ότι οι κυριολεκτικές στρατηγικές εκφρασης χρησιμοποιούνται περισσότερο για να αναπαραστήσουν το συναίσθημα της χαράς, ενώ οι μεταφορικές στρατηγικές για να αναπαραστήσουν την λύπη.

Ο Looman (2006), πραγματοποίησε μια έρευνα που αφορούσε την απεικόνιση των συναισθημάτων των παιδιών που βίωσαν ένα τραυματικό γεγονός και έζησαν την απώλεια του σπιτιού τους καθώς και των φίλων τους. Τα ευρήματά του έδειξαν ότι τα παιδιά επέλεξαν να αναπαραστήσουν την λύπη, με λιγότερα χρώματα ενώ ταυτόχρονα πολλά παιδιά επέλεξαν να σχεδιάσουν μόνο το κεφάλι, χωρίς το σώμα, δίνοντας με αυτό τον τρόπο ιδιαίτερη έμφαση στις εκφράσεις του προσώπου. Στην συγκεκριμένη έρευνα, καταδεικνύεται και η διαφορά στην ηλικία αφού τα μικρότερα παιδιά επέλεξαν έναν περισσότερο εγωκεντρικό τρόπο να αναπαραστήσουν το συναίσθημά τους και το βίωμά τους και πιο συγκεκριμένα να σχεδιάσουν μόνο τον εαυτό τους, τοποθετώντας είτε μόνο το κεφάλι είτε και το σώμα, αλλά χωρίς να προσθέσουν επιπλέον αντικείμενα ή πρόσωπα τριγύρω. Αντίθετα, τα μεγαλύτερα παιδιά πλαισιώναν την ζωγραφιά τους με αντικείμενα που σχετίζονταν με την απώλεια που έχουν βιώσει.

Συνοψίζοντας, η χαρά και η λύπη είναι τα συναισθήματα που έχουν μελετηθεί περισσότερο. Ο φόβος και ο θυμός είναι δύο από τα πιο συχνά συναισθήματα που βιώνουν τα παιδιά, ωστόσο δεν είναι πάντα εύκολο να παρατηρηθούν, να εκφραστούν και κατ'επέκταση να ερευνηθούν (Alavinezhad, Mousavi, Sohrabi, 2014). Συνεπώς, τα ερευνητικά δεδομένα για τον φόβο και τον τρόπο που αυτός απεικονίζεται είναι λίγα, ενώ για τον θυμό ακόμα λιγότερα.

Σε έρευνα των Missaghi- Lakshman και Whisell (1991), μελετήθηκε ο φόβος, ο θυμός, η έκπληξη, η αγδία, η χαρά και η λύπη. Το συμπέρασμα που προέκυψε ήταν ότι στα παιδιά είναι πιο εύκολο να αναπαραστήσουν τα δύο βασικά συναισθήματα της χαράς και της λύπης, αφού είναι πιο εύκολα αναγνωρίσιμα σε σύγκριση με τα υπόλοιπα συναισθήματα. Τα παιδιά στην προσπάθειά τους να αναπαραστήσουν όλα τα συναισθήματα, έδωσαν περισσότερη έμφαση στα χαρακτηριστικά του προσώπου και αποτύπωσαν με περισσότερη υπερβολή την φυσική έκφραση του κάθε συναισθήματος.

Μια πιο σύγχρονη έρευνα, όπως αυτή της Brechet (2013), επέλεξε να ερευνήσει τα συναισθήματα των παιδιών με έναν διαφορετικό τρόπο. Συγκεκριμένα, διαβάστηκε στα παιδιά ένα σενάριο που αντικατόπτριζε την λύπη και ένα σενάριο που αντικατόπτριζε τον θυμό. Στην συνέχεια ζητήθηκε να ζωγραφίσουν τα παραπάνω συναισθήματα. Η έρευνα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ανεξάρτητα από το φύλο τους, τα παιδιά πιο συχνά θα επιλέξουν η θυμωμένη φιγούρα να έχει αντρική μορφή, ενώ ταυτόχρονα, τα αγόρια φάνηκε να ζωγραφίζουν πιο έντονες θυμωμένες φιγούρες σε σύγκριση με τα κορίτσια. Στην αναπαράσταση της χαράς και της λύπης, δεν βρέθηκαν σημαντικές διαφορές ως προς το φύλο (Missaghi- Lakshman & Whisell 1991). Τέλος, ο φόβος φαίνεται να απεικονίζεται κυρίως με εκφράσεις προσώπου όπως τα πιο έντονα ανοιχτά μάτια ή το ανοιχτό στόμα ενώ ταυτόχρονα οι ζωγραφιές που δείχνουν φόβο, πολύ συχνά περιλαμβάνουν στοιχεία όπως το σκοτάδι αλλά και την χρήση λεκτικών σχολίων (Bonoti & Misalidi, 2015). Τέλος, η σειρά προτίμησης που χρησιμοποιούν τα παιδιά για να απεικονίσουν τον φόβο είναι σε μεγαλύτερο ποσοστό το πλαίσιο σχεδίου, έπειτα η έκφραση προσώπου και τέλος η στάση σώματος (Sayil, 2001).

1.3 Οι ζωγραφιές και το βίωμα της απώλειας

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η σχεδίαση χρησιμοποιείται και για την απεικόνιση φορτισμένων συναισθηματικά θεμάτων, όπως ο θάνατος και η απώλεια. Αν και η βιβλιογραφία έχει ασχοληθεί εκτεταμένα με τα παιδιά που βιώνουν την απώλεια ή το πένθος, λίγες έρευνες έχουν εστιάσει στις αναπαραστάσεις των παιδιών που βρίσκονται σε πένθος μέσα από την ζωγραφική.

Σε μελέτη των Bonoti et al. (2013) ερευνήθηκαν οι αντιλήψεις και η κατανόηση του θανάτου σε παιδιά που έχουν βιώσει πένθος. Εξετάστηκαν 52 συνολικά παιδιά, τα οποία σχεδίασαν την έννοια της λέξης «θάνατος» και στην συνέχεια συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο που εξετάζει τις αντιλήψεις για τον Θάνατο Ανθρώπων και Ζώων (Death Concept Questionnaire). Τα ευρήματά τους έδειξαν ότι τα παιδιά αντιλαμβάνονται και παρουσιάζουν τον θάνατο στα σχέδιά τους ως: i) Βιολογικό γεγονός, παρουσιάζοντας στο σχέδιό τους την κηδεία ή ένα βίαιο γεγονός που τερματίζει την ζωή του ατόμου, ii) ως ένα ψυχολογικό και πιο αφηρημένο γεγονός, το οποίο αφορά την αποτύπωση των συναισθημάτων, ενώ είναι επίσης πολύ πιθανό να παρουσιάσουν τον θάνατο με iii) έναν μεταφυσικό γεγονός, τοποθετώντας στα σχέδιά τους θρησκευτικά ή μεταφυσικά σύμβολα όπως για παράδειγμα παράδεισος – κόλαση. Αντίστοιχα, η σύγκριση των παιδιών που

έχουν βιώσει τον θάνατο με τα παιδιά που δεν έχουν βιώσει τον θάνατο, έδειξε διαφορές καθώς τα παιδιά που έχουν βιώσει το συναίσθημα του πένθους και της απώλειας, φαίνεται να αναπαριστούν τον θάνατο πιο ρεαλιστικά (νεκρό άτομο, κηδεία κ.α.) σε σχέση με τα υπόλοιπα παιδιά που επηρεαζόμενα από τηλεοπτικά ή ηλεκτρονικά προγράμματα, παρουσιάζουν πιο βίαιες αναπαραστάσεις (Reneaud et al., 2014. Tamm & Granqvist, 1995). Τέλος, κατά την αναπαράσταση του θανάτου μέσα από το σχέδιο, έχουν φανεί και διαφορές ως προς το φύλο. Συγκεκριμένα, τα αγόρια φαίνεται να απεικονίζουν τον θάνατο με περισσότερη επιθετικότητα (φόνο, βία, εκρήξεις) ενώ τα κορίτσια αν επιλέξουν έναν πιο βίαιο τρόπο, αυτός θα είναι ατύχημα (Tamm & Granqvist, 1995). Βασισμένη στην έρευνα αυτή, των Tamm και Granqvist (1995), οι Yang και Chen (2002) χρησιμοποίησαν δείγμα 239 παιδιών από την Κίνα, ζητώντας τους να ζωγραφίσουν την εντύπωσή τους όταν ακούν την λέξη «θάνατος» και στην συνέχεια να δώσουν μια λεκτική περιγραφή για αυτό που ζωγράρισαν. Η έρευνα έδειξε ότι τα παιδιά επέλεξαν να αναπαριστήσουν τον θάνατο πιο συχνά μέσα από ένα μεταφυσικό ή βιολογικό γεγονός και πιο σπάνια ως ψυχολογικό γεγονός. Ταυτόχρονα, έγινε φανερό ότι ο βιολογικός θάνατος ως μέσο αναπαράστασης, προτιμάται από παιδιά μικρότερης ηλικίας, ενώ ο μεταφυσικός από παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας. Έτσι, επιβεβαιώθηκε ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές στις αντιλήψεις των παιδιών γύρω από τον θάνατο, οι οποίες εξαρτώνται από το φύλο, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθώς και την πρότερη εμπειρία θανάτου ενός κοντινού προσώπου του παιδιού ή ενός κατοικιδίου.

Όπως γίνεται φανερό λοιπόν, οι παραπάνω έρευνες μελετούν μέσα από το παιδικό σχέδιο, την αντίληψη των παιδιών γύρω από τον θάνατο χρησιμοποιώντας και δείγμα παιδιών που έχουν βιώσει την απώλεια, ενώ στην βιβλιογραφία δεν φαίνεται να έχουν διερευνηθεί τα συναισθήματα των παιδιών που έχουν βιώσει την απώλεια, μέσα από το παιδικό σχέδιο. Ο Tomas (2002) παρουσιάζει μια μελέτη περίπτωσης, αναφορικά με την αποτελεσματικότητα του παιχνιδιού και του παιδικού σχεδίου στην θεραπευτική διαδικασία, όταν το παιδί βρίσκεται σε πένθος και σε μετατραυματικό στρες. Η Kathy ήταν ετών και ήταν μάρτυρας στον θάνατο της αδερφής της, ενώ στην συνέχεια οι γονείς της χώρισαν και η μητέρα της νοσηλεύτηκε σε ψυχιατρική κλινική. Η θεραπεία της Kathy διήρκεσε 3 χρόνια και βασίστηκε στο μεγαλύτερο μέρος της στο παιδικό σχέδιο καθώς και στην αφήγηση που το συνόδευε. Ταυτόχρονα, σε συνδυασμό με την ανάλυση του παιδικού σχεδίου, χρησιμοποιήθηκε από τον θεραπευτή και η ανθρωπιστική και αναπτυξιακή προσέγγιση. Το σχέδιο ως μέσο θεραπείας, ξεκίνησε καθοδηγούμενο «Ζωγράφισέ μου τον

εαυτό σου» ενώ στην συνέχεια το θέμα του σχεδίου ήταν ελεύθερο και με αυτόν τον τρόπο η Kathy κατάφερε στην 32^η συνεδρία να σχεδιάσει αλλά και να συζητήσει θέματα που αφορούσαν τον θάνατο. Η θεραπεία αυτή, κρίνεται αποτελεσματική με μακροπρόθεσμα οφέλη. Πιο συγκεκριμένα, το παιδικό σχέδιο βοήθησε την Kathy να δώσει απαντήσεις σε εσωτερικές αναζητήσεις και ερωτήσεις, τις οποίες δεν μπορούσε να λεκτικοποιήσει. Η φαντασία της αλλά και η δραματοποίηση του σχεδίου της, την βοήθησε να αντιμετωπίσει τα συναισθήματα της ενοχής και του θυμού που είχε έντονα μετά τον θάνατο της αδερφής της και την οδήγησε να ολοκληρώσει με επιτυχία την θεραπευτική διαδικασία.

1.4 Η παρούσα έρευνα

Το πένθος και η απώλεια είναι ένα πολύ σημαντικό θέμα, ειδικά στην παιδική ηλικία, για το οποίο φαίνεται να υπάρχει ανάγκη διαρκούς ενημέρωσης. Το γεγονός ότι το παιδικό σχέδιο φαίνεται να αποτελεί ένα θεραπευτικό αλλά και πολύ χρήσιμο εργαλείο αξιολόγησης (Bonoti et al. 2013. Cox, 2005. Klepsch & Logie, 1982), επιβεβαιώνει και το γεγονός ότι αποτελεί ένα εξίσου σημαντικό εργαλείο για παιδιά που έχουν βιώσει την απώλεια και το πένθος και δυσκολεύονται να εκφραστούν και να επικοινωνήσουν τα συναισθήματά τους (Tomas, 2002).

Η παρούσα έρευνα επιχειρεί να εξετάσει τις εκφραστικές στρατηγικές (κυριολεκτικές και μεταφορικές) που χρησιμοποιούν στα σχέδιά τους τα παιδιά που έχουν βιώσει την απώλεια κοντινού τους προσώπου κατά τη διάρκεια του τελευταίου έτους. Τα παιδιά αυτά εξισώθηκαν ως προς την ηλικία και το φύλο με παιδιά που δεν έχουν βιώσει την απώλεια, αφού σύμφωνα με την βιβλιογραφία το βίωμα του πένθους και της απώλειας είναι ένας από τους παράγοντες που μπορεί να επηρεάσει την κατανόηση και συνεπώς την αναπαράσταση των παιδιών στο σχέδιό τους (Bonoti et al., 2013. Reneaud, et al., 2014. Tamm & Granqvist, 1995). Η πρωτοτυπία της ερευνητικής αυτής προσπάθειας βρίσκεται στο γεγονός ότι δεν έχουν ελεγχθεί μέχρι σήμερα οι εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά για να απεικονίσουν τα συναισθήματά τους όταν βρίσκονται σε πένθος.

Τα συναισθήματα που θα διερευνηθούν είναι ο φόβος, ο θυμός και η λύπη που θεωρείται ότι αποτελούν τρία από τα βασικότερα συναισθήματα που βιώνει ένα παιδί κατά την διάρκεια του πένθους (Blrenbaum, 2000. Busu & Luchici, 2016. Λεονταρή, 2006. Milberg et al., 2008. Nguyen & Scott, 2013. Ollendick, King & Frary, 1989). Επίσης, θα

προσθεθεί προς διερεύνηση και το συναίσθημα της χαράς, το οποίο είναι ένα συναίσθημα που βιώνουν, αναγνωρίζουν και απεικονίζουν πιο εύκολα τα περισσότερα παιδιά από μικρή ηλικία (Cox, 2005).

Για τον σκοπό αυτής της έρευνας, τα παιδιά κλήθηκαν να απαντήσουν σε ερωτήσεις αναγνώρισης των τεσσάρων αυτών συναισθημάτων, ώστε να διασφαλιστεί ότι τα παιδιά είναι εξοικειωμένα με το περιεχόμενο των όρων χαρά, λύπη, θυμός, φόβος. Στην συνέχεια τους ζητήθηκε να σχεδιάσουν τον εαυτό τους όταν νιώθει χαρά, λύπη, θυμό και φόβο με οποιονδήποτε τρόπο επιθυμούν. Η επιλογή σχεδίασης του εαυτού τους, έγινε καθώς στην έρευνα των Burkitt και Watling (2015), βρέθηκε ότι όταν τα παιδιά σχεδίαζαν τον εαυτό τους και κάποια άλλη φιγούρα, μπορούσαν με μεγαλύτερη ευκολία να εξηγήσουν και να αναλύσουν το σχέδιο που απεικόνιζε τον εαυτό τους, αλλά και να μιλήσουν πιο εύκολα για τα συναισθήματα της φιγούρας που έδειχνε τον εαυτό τους. Μέσα απο τον τρόπο σχεδίασης του εαυτού τους, τα παιδιά επιλέγουν διαφορετικό τρόπο για να αναπαραστήσουν τα 4 αυτά συναισθήματα, χρησιμοποιώντας διαφορετικές εκφραστικές στρατηγικές. Στην παρούσα έρευνα, από την αναπαράσταση των συναισθημάτων των παιδιών, επιλέχθηκε να μελετηθεί η ποιοτική έκφραση. Με τον όρο ποιοτική έκφραση, νοείται η συνολική εκφραστικότητα των σχεδίων των παιδιών, έτσι όπως αυτή αποτιμάται απο ανεξάρτητους κριτές.

Τέλος τους ζητήθηκε να σχεδιάσουν τον εαυτό τους όταν δεν νιώθει κανένα συναίσθημα (ουδέτερο). Η φιγούρα αυτή λειτούργησε ως σχέδιο αναφοράς. Το σχέδιο αναφοράς αποτελεί σταθερό μεθοδολογικό χειρισμό και σε άλλες παρόμοιες έρευνες (Brechet et al., 2009. Jolley et al., 2004. Picard et al., 2007). Έτσι, μέσα από την σύγκριση του σχεδίου αναφοράς με τα σχέδια που απεικονίζουν το συναίσθημα, αναδεικνύεται η ποσοτική έκφραση των σχεδίων των παιδιών, με το σχέδιο αναφοράς να χρησιμοποιείται ως βάση. Με τον όρο ποσοτική έκφραση νοείται το σύνολο των εκφραστικών στρατηγικών που έχουν προσθέσει τα παιδιά στα σχέδιά τους (δηλαδή, τις Κυριολεκτικές Στρατηγικές, τις Στρατηγικές του Περιεχομένου και τις Αφηρημένες εκφραστικές στρατηγικές).

Από την επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, διατυπώθηκαν τα παρακάτω ερωτήματα και οι αντίστοιχες υποθέσεις:

1. Ποιες εκφραστικές στρατηγικές χρησιμοποιούν τα παιδιά με πένθος για να απεικονίσουν το συναίσθημα της χαράς, του φόβου, της λύπης και του θυμού και σε ποιο

βαθμό διαφοροποιούνται από τις εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά χωρίς πένθος για να απεικονίσουν τα αντίστοιχα συναισθήματα; Υποθέτουμε τα παιδιά και των δυο ομάδων θα χρησιμοποιήσουν περισσότερο κυριολεκτικές στρατηγικές για όλα τα συναισθήματα (Farokhli & Hashemi, 2011. Picard & Gauthier, 2012.) Όσο αφορά τις εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά με πένθος σε σύγκριση με τα παιδιά χωρίς πένθος, δεν υπάρχει αντίστοιχη έρευνα ως σήμερα. Έτσι, με βάση τα μέχρι τώρα ευρήματα που αφορούν τα συναισθήματα των παιδιών που πενθούν και τις διαφορές στην απεικόνιση του θανάτου των παιδιών που έχουν βιώσει τον θάνατο σε σύγκριση με τα παιδιά που δεν έχουν βιώσει τον θάνατο (Reneaud et al., 2014. Tamm & Granqvist, 1995), υποθέτουμε ότι, τα παιδιά που έχουν βιώσει πένθος θα αναπαραστήσουν με διαφορετικές στρατηγικές τα συναισθήματά τους σε σύγκριση με τα παιδιά που δεν έχουν βιώσει τα δύσκολα συναισθήματα της απώλειας.

2. Διαφοροποιείται η ποιοτική και ποσοτική έκφραση των σχεδίων των παιδιών ανάλογα με το αν έχουν βιώσει ή όχι πένθος και ως προς τα τέσσερα εξεταζόμενα συναισθήματα; Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η ποιοτική έκφραση αναφέρεται στην συνολική εκφραστικότητα, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των κριτών και η ποσοτική έκφραση αναφέρεται στο σύνολο των εκφραστικών στρατηγικών που έχουν χρησιμοποιηθεί για την απόδοση του κάθε συναισθήματος. Σύμφωνα με προηγούμενα ευρήματα αναφορικά με τα συναισθήματα των παιδιών στο πένθος, τα παιδιά που έχουν χάσει κάποιο κοντινό τους πρόσωπο, βιώνουν έντονα τα συναισθήματα του θυμού, της λύπης και του φόβου (Busu & Luchici, 2016. Λεονταρή, 2006. Milberg et al., 2008). Συνεπώς, λαμβάνοντας παράλληλα υπόψη ότι πληθώρα ερευνών επιβεβαιώνει ότι το παιδικό σχέδιο αποτελεί ένα αξιόπιστο εργαλείο για την απεικόνιση, την ανάλυση και την αξιολόγηση των συναισθημάτων των παιδιών (Bonoti & Misalidi, 2015. Brechet, 2015. Missaghi-Lakshman & Whisell, 1991. Misailidi et al., 2011) αναμένουμε ότι τα παιδιά με πένθος, θα δημιουργούν περισσότερο εκφραστικά σχέδια λύπης, θυμού και φόβου, σε σχέση με τα παιδιά χωρίς πένθος.

3. Υπάρχει επίδραση της ηλικίας στη συνολική εκφραστικότητα των σχεδίων και στην χρήση των εκφραστικών στρατηγικών; Ευρήματα δείχνουν ότι με την αύξηση της ηλικίας βελτιώνεται η εκφραστικότητα των σχεδίων που δημιουργούν τα παιδιά (Brechet & Jolley, 2014) και ότι παρατηρούνται σημαντικές ηλικιακές διαφορές ως προς την απεικόνιση των συναισθημάτων των παιδιών (Picard & Gauthier, 2012). Συνεπώς, αναμένεται βελτίωση τόσο στην ποσοτική, όσο και στην ποιοτική έκφραση των συναισθημάτων των παιδιών, ανάλογα με την ηλικία τους (Brechet & Jolley, 2014. Cox, 2005. Picard & Gauthier, 2012).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

2.1 Δείγμα:

Το δείγμα της έρευνας αυτής, αποτέλεσαν 50 παιδιά (16 αγόρια και 34 κορίτσια). Το εύρος ηλικίας ήταν από 8 έως 17 ετών και οι συμμετέχοντες χωρίστηκαν σε 2 ηλικιακές ομάδες οι οποίες ήταν παιδιά 8-12 ετών ($M = 10.00$, $T.A = 1.54$) και έφηβοι 12-17 ετών ($M = 15.18$, $T.A = 1.56$). Ο μέσος όρος ηλικίας των παιδιών είναι 12,3 ($T.A. = 3.00$). Επιπλέον τα παιδιά χωρίστηκαν σε δύο ομάδες. Στην πρώτη ομάδα συμπεριλήφθηκαν τα παιδιά που έχουν βιώσει πένθος τον τελευταίο ένα χρόνο, στο άμεσο οικογενειακό τους περιβάλλον (μαμά, μπαμπάς, γιαγιά, παππούς, αδερφός/ή) και η ομάδα των παιδιών που δεν έχουν βιώσει πένθος σε κάποια φάση της ζωής τους ως τώρα. Η ομάδα παιδιών που έχει βιώσει πένθος, επιλέχθηκε από 4 σχολεία της Αττικής, από 2 κέντρα Ειδικών Θεραπειών και Ψυχοθεραπείας παιδιών και ενηλίκων, ενώ επίσης χρησιμοποιήθηκε και μεμονωμένη δειγματοληψία. Αρχικά, επιλέχθηκε η ομάδα παιδιών που έχει βιώσει πένθος ενώ στην συνέχεια τα παιδιά αυτής της ομάδας εξισώθηκαν ως προς το φύλο και την ηλικία, με την ομάδα παιδιών που δεν έχει βιώσει πένθος και η οποία συλλέχθηκε επίσης από σχολεία της Αττικής. Από όλες τις δομές που χρησιμοποιήθηκε το δείγμα, απαραίτητη προϋπόθεση για την έρευνα ήταν η συμπλήρωση του έντυπου ενημέρωσης και συγκατάθεσης γονέων και κηδεμόνων των παιδιών που θα συμμετέχουν. Η κατανομή του δείγματος ως προς την ηλικία, το φύλο και την ομάδα των παιδιών συνοψίζεται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1. Δημογραφικά στοιχεία παιδιών με πένθος και χωρίς

		Σύνολο παιδιών		Πένθος			
				Ναι (N=25)		Όχι (N=25)	
		N	%	N	%	N	%
Φύλο	Αγόρια	16	32,0	8	32,0	8	32,0
	Κορίτσια	34	68,0	17	68,0	17	68,0
Ηλικιακές ομάδες	8-12	28	56,0	14	56,0	14	56,0
	13-17	22	44,0	11	44,0	11	44,0

Το 68,0% των παιδιών ήταν κορίτσια, τόσο στο σύνολο του δείγματος όσο και σε κάθε ομάδα. Επίσης, η ηλικία των παιδιών ήταν ίδια σε εκείνα που είχαν βιώσει πένθος και σε εκείνα που δεν είχαν βιώσει πένθος. Οι δύο ομάδες ήταν παρόμοιες ως προς το φύλο και την ηλικία ($p > .05$).

2.2 Διαδικασία και Εργασία

2.2.1 Διαδικασία

Όλα τα παιδιά εξετάστηκαν ατομικά, σε ένα ήσυχο μέρος που μας παρείχε το σχολείο των παιδιών ή ο φορέας που φιλοξενεί τα παιδιά και οι συναντήσεις κρατούσαν κατά μέσο όρο 25 λεπτά. Το κάθε παιδί, πριν ξεκινήσει η έρευνα, ενημερώθηκε για την διαδικασία καθώς και για το ότι έχει το δικαίωμα να διακόψει οποιαδήποτε στιγμή αν το επιθυμήσει. Πριν ξεκινήσει η έρευνα, προηγήθηκε έλεγχος της κατανόησης των συναισθημάτων των παιδιών και στην συνέχεια ξεκίνησε η διαδικασία της σχεδίασης.

2.2.1.1 Ορισμός και εμπειρία συναισθημάτων

Αρχικά ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να ορίσουν τα τέσσερα υπό εξέταση συναισθήματα, δηλαδή τη χαρά, τη λύπη, το φόβο και το θυμό. Η ερώτηση ήταν «Ξέρεις τι είναι η χαρά;». Στην συνέχεια, ζητήθηκε να αναφέρουν κάποια στιγμή στην ζωή τους που ένιωσαν χαρά, λύπη, φόβο ή θυμό. Η ερώτηση ήταν «Μπορείς να μου δώσεις ένα παράδειγμα, που θυμάσαι να ένιωσες χαρά, λύπη, φόβο, θυμό;». Οι απαντήσεις των παιδιών καταγράφονταν την στιγμή της εξέτασης χωρίς να δίνεται χρονικός περιορισμός, σε χαρτί απαντήσεων που διαμορφώθηκε έτσι ώστε να εξυπηρετεί την κωδικοποίηση των δεδομένων (Βλ. Παράρτημα: Φύλλο καταγραφής απαντήσεων). Αφού όρισαν τα συναισθήματα αυτά, στην συνέχεια ζητήθηκε να πουν μια στιγμή που ένιωσαν το κάθε ένα

από αυτά τα συναισθήματα με την ερώτηση «Μπορείς να μου δώσεις ένα παράδειγμα, που θυμάσαι να ένιωσες χαρά, λύπη, φόβο, θυμό;». Η σειρά με την οποία παρουσιάζονταν τα συναισθήματα ήταν τυχαία. Όταν κάποιο παιδί δυσκολευόταν να δώσει ένα παράδειγμα, η ερευνήτρια έδινε ένα δικό της παράδειγμα για το πότε ένιωσε εκείνη το συγκεκριμένο συναίσθημα και προχωρούσε παρακάτω. Αφού ολοκληρώνονταν τα υπόλοιπα συναισθήματα, επέστρεφαν στο συναίσθημα που δυσκόλεψε το παιδί και του ξαναέθετε την ερώτηση. Δεν βρέθηκε κάποιο παιδί που σε αυτό το σημείο να μην μπόρεσε να θυμηθεί μια αντίστοιχη κατάσταση. Ο ορισμός και οι συναισθηματικές εμπειρίες που έδιναν τα παιδιά για τα παραπάνω συναισθήματα, θεωρούνταν αποδεκτά και προχωρούσαμε παρακάτω, όταν έδιναν απαντήσεις που έδειχναν ότι κατανοούν το συναίσθημα. Όλες οι απαντήσεις που έδωσαν τα παιδιά ταίριαζαν στα υπό εξέταση συναισθήματα, συνεπώς κανένα παιδί δεν αποκλείστηκε από την διαδικασία.

2.3 Σχεδίαση συναισθημάτων

Στη συνέχεια δόθηκαν στους συμμετέχοντες ένα μολύβι, μια γόμα, εννιά χρωματιστοί μαρκαδόροι (μαύρο, καφέ, κόκκινο, πράσινο, πορτοκαλί, κίτρινο, ρόζ, μπλέ, μωβ) και 5 λευκές σελίδες A4 (21 x 29,7 cm η κάθε μία).

Το κάθε παιδί ζωγράφισε 5 σχέδια. Αρχικά, του ζητήθηκε να ζωγραφίσει τον εαυτό του όταν δεν νιώθει κάποιο συναίσθημα, ενώ στην συνέχεια ακολούθησαν οι 4 ζωγραφίες με τον εαυτό του να νιώθει τα 4 συναισθήματα. Πιο συγκεκριμένα, οι οδηγίες ήταν ως εξής «εδώ έχεις ένα φύλλο χαρτί, μολύβι και χρωματιστούς μαρκαδόρους. Θα ήθελα να ζωγραφίσεις τον εαυτό σου όταν δεν νιώθει τίποτα». Αυτή η φιγούρα, χρησιμοποιήθηκε ως βάση για να φανούν οι τροποποιήσεις που πιθανόν να γίνουν αργότερα, όταν το παιδί ζωγραφίσει έναν άνθρωπο με συναισθήματα. Σκοπός αυτού, ήταν να γίνει φανερό, τι αλλαγές κάνει το παιδί στην ζωγραφιά του, ώστε να δείξει ένα συγκεκριμένο συναίσθημα. Αφού το παιδί τελειώνει την μια ζωγραφιά, ο ερευνητής του ζητούσε να φτιάξει την επόμενη, που ήταν ο εαυτός του χαρούμενος, λυπημένος, φοβισμένος και θυμωμένος, με την εξής οδηγία «Θα ήθελα τώρα να φτιάξεις τον εαυτό σου, ώστε να μπορούμε να δούμε ότι είναι χαρούμενος (λυπημένος, φοβισμένος, θυμωμένος). Προσπάθησε να τον κάνεις όσο πιο χαρούμενο (λυπημένο, φοβισμένο, θυμωμένο) μπορείς.». Η ουδέτερη ζωγραφιά ζητούνταν είτε πριν είτε μετά από τα υπόλοιπα συναισθήματα, με τυχαία σειρά.

Η οδηγία του κάθε συναισθήματος, δόθηκε επίσης με τυχαία σειρά στο κάθε παιδί, ενώ ολοκληρώνοντας το κάθε σχέδιο, το παιδί χαλάρωνε και αλληλεπιδρούσε με την ερευνήτρια, πριν προχωρήσει στο επόμενο. Τέλος, δεν δόθηκε χρονικό όριο στα παιδιά για τις ζωγραφιές.

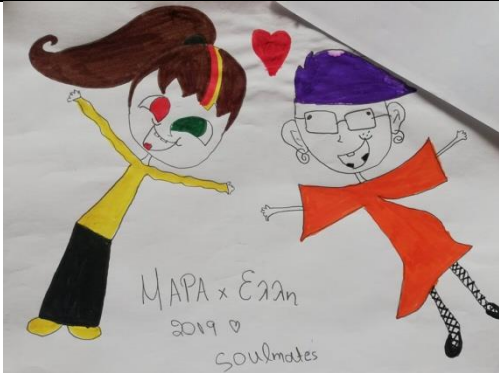

2.3 Κωδικοποίηση

2.3.1 Κωδικοποίηση Σχεδίου

Η κωδικοποίηση των παιδικών σχεδίων έγινε σε 2 κλίμακες: (i) Την ποιότητα της έκφρασης και (ii) την ποσότητα της έκφρασης. Έτσι, σε πρώτο επίπεδο αξιολογήθηκε αν τα παιδιά έχουν αναπαραστήσει με επιτυχία, το συναίσθημα που τους ζητήθηκε να αναπαραστήσουν. Για να πραγματοποιηθεί αυτό, οι ζωγραφιές δόθηκαν με τυχαία σειρά σε δύο ενήλικες εκτιμητές (ψυχολόγους), οι οποίοι βαθμολόγησαν τις ζωγραφιές ως προς το βαθμό στον οποίο αναπαριστούν με επιτυχία το εκάστοτε συναίσθημα, σε μια κλίμακα από το 1 έως το 5 (1=καθόλου, 5= πάρα πολύ). Για την ποιότητα της έκφρασης δεν αξιοποιήθηκαν τα σχέδια αναφοράς. Οι εκτιμητές δούλεψαν χωρίς να γνωρίζουν το φύλο, την ηλικία των παιδιών ή αν είναι στην ομάδα που βρίσκεται σε πένθος. Η συμφωνία μεταξύ των κριτών ήταν πολύ υψηλή, με τους συντελεστές συμφωνίας ICC να κυμαίνονται από 0,97 έως 1 στις 4 ζωγραφιές ($p < 0,001$).

Στον Πίνακα 2 εμφανίζονται ενδεικτικά παραδείγματα σχεδίων που βαθμολογήθηκαν με την χαμηλότερη και την υψηλότερη βαθμολογία ανά συναίσθημα.

Πίνακας 2. Ενδεικτικά σχέδια με υψηλή και χαμηλή βαθμολογία ανά συναίσθημα

Συναίσθημα	Υψηλή Βαθμολογία	Χαμηλή Βαθμολογία
Χαρά		

<p>Λύπη</p>		
<p>Θυμός</p>		
<p>Φόβος</p>		

Σε δεύτερο επίπεδο, χρησιμοποιώντας το κάθε εκφραστικό σχέδιο σε αντιπαραβολή με το σχέδιο αναφοράς του κάθε παιδιού, καταγράφηκε το είδος των εκφραστικών στρατηγικών που χρησιμοποίησαν οι συμμετέχοντες για να απεικονίσουν το κάθε συναίσθημα. Συνεπώς, κάθε φορά που υπήρχε μια αλλαγή στο πρόσωπο της φιγούρας (κυριολεκτική έκφραση) που σχεδίαζαν τα παιδιά, το σχέδιο βαθμολογούνταν με 1 βαθμό, ενώ με 0 βαθμολογούνταν το σχέδιο που δεν είχε παρουσιάσει καμία αλλαγή στο πρόσωπο σε σύγκριση με το σχέδιο αναφοράς. Κατά τον ίδιο τρόπο, με 1 βαθμό βαθμολογούνταν το σχέδιο που είχε αλλάξει κάτι ως προς το περιεχόμενο σχεδίου και τις αφηρημένες εκφραστικές στρατηγικές, ενώ 0 έπαιρνε το σχέδιο που δεν περιελάμβανε καμία αλλαγή.

Στον Πίνακα 2 εμφανίζονται οι αλλαγές στα εκφραστικά σχέδια των παιδιών ανά συναίσθημα που χρησιμοποιήθηκαν για να αποτιμηθεί η παρουσία των εκφραστικών στατηγικών (κυριολεκτικών, περιεχομένου και αφηρημένων).

Πίνακας 3: Εκφραστικές στρατηγικές ανά συναίσθημα στα σχέδια των παιδιών

Κυριολεκτικές	Περιεχομένου	Αφηρημένες
Χαρά χαμογελαστό στόμα, ανοιχτά μάτια	ήλιος, μπαλόνια, άλλα πρόσωπα, αστέρια, χέρια προς τα πάνω, άλλα αντικείμενα (δώρα, στέμμα)	φωτεινά χρώματα μεγάλες φιγούρες
Λυπη στόμα λυπημένο (προς τα κάτω)	καιρικά φαινόμενα (ήλιος, βροχή) χέρια κοντά στο σώμα χέρια να κρύβουν τα μάτια ή το στόμα	λιγότερα χρώματα μικρές φιγούρες
Θυμός φρύδια ενωμένα τα επάνω, στόμα ανοιχτό	κεραυνοί, αντικείμενα (όπως μαχαίρι, όπλο) άλλα άτομα (γονείς, φίλοι)	έντονα χρώματα όπως κόκκινο μεγάλες φιγούρες απότομες γραμμές
Φόβος ανοιχτό στόμα	χέρια κοντά στο σώμα σκοτάδι, φράσεις ή επιφωνήματα, φαντάσματα ή τέρατα αντικείμενα όπως κρεβάτι	σκούρα χρώματα μικρές φιγούρες απότομες γραμμές

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

3.1 Στατιστική Ανάλυση

Οι μέσες τιμές (ΜΟ) και οι τυπικές αποκλίσεις (ΤΑ) χρησιμοποιήθηκαν για την περιγραφή των ποσοτικών μεταβλητών. Οι απόλυτες (N) και οι σχετικές (%) συχνότητες χρησιμοποιήθηκαν για την περιγραφή των κατηγορικών μεταβλητών. Για την σύγκριση αναλογιών χρησιμοποιήθηκε το Pearson's χ^2 test. Για τον έλεγχο του σφάλματος τύπου I, λόγω των πολλαπλών συγκρίσεων χρησιμοποιήθηκε η διόρθωση κατά Bonferroni σύμφωνα με την οποία το επίπεδο σημαντικότητας είναι $0,05/k$ (k = αριθμός των συγκρίσεων). Η ανάλυση διακύμανσης για επαναλαμβανόμενες μετρήσεις (ANOVA) χρησιμοποιήθηκε για να ελεγχθούν 3 διαφορετικές υποθέσεις. Αρχικά χρησιμοποιήθηκε ανάλυση διακύμανσης επαναλαμβανόμενων μετρήσεων, προκειμένου να ελεγχθεί η ποσοτική έκφραση των σχεδίων των παιδιών ανά συναίσθημα και ανά ομάδα παιδιών. Στην συνέχεια, πραγματοποιήθηκε η ίδια ανάλυση για να ελεγχθεί η ποιοτική έκφραση των σχεδίων των παιδιών ανά συναίσθημα και ομάδα παιδιών και τέλος για να ελεγχθεί η επίδραση της ηλικίας στην ποιοτική και στην ποσοτική έκφραση των σχεδίων των παιδιών στην αναπαράσταση των σχεδίων. Τα επίπεδα σημαντικότητας είναι αμφίπλευρα και η στατιστική σημαντικότητα τέθηκε στο 0,05. Για την ανάλυση χρησιμοποιήθηκε το στατιστικό πρόγραμμα SPSS 22.0.

Οι προκαταρκτικές αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν δεν έδειξαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα. Γι αυτό και το φύλο δεν συμπεριλήφθηκε σε περαιτέρω αναλύσεις.

Ακολουθούν τα αποτελέσματα για τις συχνότητες και τα ποσοστά εκφραστικών στρατηγικών ανά συναίσθημα και ανά ομάδα παιδιών, τα οποία προήλθαν από μια σειρά

αναλύσεων χ^2 . Στην συνέχεια παρουσιάζονται Οι ΜΟ και οι ΤΑ των συνολικών εκφραστικών στρατηγικών ανά συναίσθημα και ανά ομάδα παιδιών, δηλαδή η ποσοτική έκφραση των σχεδίων των παιδιών που πραγματοποιήθηκε μέσω της ανάλυσης διακύμανσης για επαναλαμβανόμενες μετρήσεις (ANOVA). Ακόμη, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα που αφορούν στην ποιοτική έκφραση των συναισθημάτων των παιδιών μέσα από τα σχέδιά τους, που προέκυψαν από την ανάλυση διακύμανση για επαναλαμβανόμενες μετρήσεις (ANOVA) και τέλος παρουσιάζονται τα αποτελέσματα για την επίδραση της ηλικίας στην ποιοτική και στην ποσοτική έκφραση των σχεδίων των παιδιών που προέκυψαν μέσω της ανάλυσης διακύμανσης για επαναλαμβανόμενες μετρήσεις (ANOVA).

3.2 Συχνότητες και ποσοστά εκφραστικών στρατηγικών ανά συναίσθημα και ανά ομάδα παιδιών

Στον πίνακα 4 παρουσιάζονται οι συχνότητες και τα ποσοστά εμφάνισης των εκφραστικών στρατηγικών που χρησιμοποίησαν τα παιδιά για την απεικόνιση της χαράς, στο σύνολο του δείγματος, καθώς και αναφορικά με το βίωμα του πένθους.

Πίνακας 4. Συχνότητες και ποσοστά εκφραστικών στρατηγικών για την απεικόνιση της χαράς ανά ομάδα παιδιών

Χαρά	Σύνολο παιδιών		Πένθος			
			Ναι (N=25)		Όχι (N=25)	
	N	%	N	%	N	%
Προσώπου	43	86,0	21	84,0	22	88,0
Περιεχομένου	41	82,0	22	88,0	19	76,0
Αφηρημένη	38	76,0	20	80,0	18	72,0

Όπως παρατηρείται στον Πίνακα 2, τα παιδιά χρησιμοποιούν εξίσου και τις τρεις εκφραστικές στρατηγικές (Προσώπου, Περιεχομένου και Αφηρημένες) για την απεικόνιση της χαράς. Στην συνέχεια, προκειμένου να διερευνηθεί εάν τα παιδιά των δυο ομάδων διαφοροποιούν τον τρόπο που χρησιμοποιούν τις εκφραστικές στρατηγικές για την απεικόνιση της χαράς, πραγματοποιήθηκε μια σειρά αναλύσεων χ^2 . Οι αναλύσεις, δεν ανέδειξαν στατιστικά σημαντικές διαφορές, καθώς τα παιδιά και των δυο ομάδων φαίνεται να αξιοποιούν εξίσου τις στρατηγικές προσώπου ($p = .68$), περιεχομένου ($p = .27$), καθώς

και τις αφηρημένες στρατηγικές ($p = .51$). Ενδεικτικά σχέδια της χαράς που δημιούργησαν παιδιά με ή χωρίς πένθος, εμφανίζονται στο Σχήμα 1.

Σχήμα 1. Σχέδια χαράς παιδιών με ή χωρίς πένθος

1α Σχέδιο χαράς παιδιού με πένθος

1β Σχέδιο χαράς παιδιού χωρίς πένθος

Στον πίνακα 5 παρουσιάζονται οι συχνότητες και τα ποσοστά εμφάνισης των εκφραστικών στρατηγικών που χρησιμοποίησαν τα παιδιά για την απεικόνιση της λύπης, στο σύνολο του δείγματος, καθώς και αναφορικά με το βίωμα του πένθους.

Πίνακας 5. Συχνότητες και ποσοστά εκφραστικών στρατηγικών για την απεικόνιση της λύπης ανά ομάδα παιδιών

Λύπη	Σύνολο παιδιών		Πένθος			
			Ναι (N=25)		Όχι (N=25)	
	N	%	N	%	N	%
Προσώπου	48	96,0	23	92,0	25	100,0
Περιεχομένου	35	70,0	20	80,0	15	60,0
Αφηρημένη	32	64,0	17	68,0	15	60,0

Όπως παρατηρείται στον πίνακα 3, τα παιδιά χρησιμοποιούν και τις τρεις εκφραστικές στρατηγικές (Προσώπου, Περιεχομένου και Αφηρημένες) για να απεικονίσουν το συναίσθημα της λύπης στα σχέδιά τους. Στο σύνολο του δείγματος, για την απεικόνιση της λύπης, η στρατηγική του προσώπου χρησιμοποιήθηκε με μεγαλύτερη συχνότητα, ενώ ακολουθούν η στρατηγική περιεχομένου και η αφηρημένη. Στην συνέχεια, προκειμένου να διερευνηθεί εάν τα παιδιά των δυο ομάδων διαφοροποιούν τον τρόπο που

χρησιμοποιούν τις εκφραστικές στρατηγικές για την απεικόνιση της λύπης, πραγματοποιήθηκε μια σειρά αναλύσεων χ^2 . Οι αναλύσεις αυτές, ωστόσο, δεν ανέδειξαν στατιστικά σημαντικές διαφορές, καθώς τα παιδιά και των δυο ομάδων φαίνεται να αξιοποιούν εξίσου τις στρατηγικές προσώπου ($p = .15$), περιεχομένου ($p = .12$) καθώς και τις αφηρημένες στρατηγικές ($p = .56$). Ενδεικτικά σχέδια της λύπης που δημιούργησαν παιδιά με ή χωρίς πένθος, εμφανίζονται στο Σχήμα 2.

Σχήμα 2. Σχέδια λύπης παιδιών με ή χωρίς πένθος

2α Σχέδιο λύπης παιδιού με πένθος

2β Σχέδιο λύπης παιδιού χωρίς πένθος

Στον πίνακα 6 παρουσιάζονται οι συχνότητες και τα ποσοστά εμφάνισης των εκφραστικών στρατηγικών που χρησιμοποίησαν τα παιδιά για την απεικόνιση του θυμού, στο σύνολο του δείγματος, καθώς και αναφορικά με το βίωμα του πένθους.

Πίνακας 6. Συχνότητες και ποσοστά εκφραστικών στρατηγικών για την απεικόνιση του θυμού ανά ομάδα παιδιών

Θυμός	Σύνολο παιδιών		Πένθος			
			Ναι (N=25)		Όχι (N=25)	
	N	%	N	%	N	%
Προσώπου	47	94,0	24	96,0	23	92,0
Περιεχομένου	40	80,0	23	92,0	17	68,0
Αφηρημένη	42	84,0	22	88,0	20	80,0

Όπως παρατηρείται στον πίνακα 4, τα παιδιά χρησιμοποιούν και τις τρεις εκφραστικές στρατηγικές (Προσώπου, Περιεχομένου και Αφηρημένες) για να απεικονίσουν το συναίσθημα του θυμού στα σχέδιά τους. Στο σύνολο του δείγματος, για την απεικόνιση του θυμού η στρατηγική του προσώπου χρησιμοποιήθηκε με μεγαλύτερη συχνότητα, ενώ ακολουθούν η αφηρημένη εκφραστική στρατηγική και η στρατηγική περιεχομένου. Στην συνέχεια, προκειμένου να δούμε αν υπάρχουν διαφορές μεταξύ των

δύο ομάδων στις συχνότητες εμφάνισης των εκφραστικών στρατηγικών στα σχέδια του θυμού, πραγματοποιήθηκαν μια σειρά αναλύσεων χ^2 . Οι αναλύσεις αυτές έδειξαν στατιστικά σημαντικές διαφορές στην χρήση των στρατηγικών περιεχομένου, $\chi^2(1, N = 50) = 4.50, p = .034$, καθώς τα παιδιά με πένθος χρησιμοποιούν πιο συχνά από τα παιδιά χωρίς πένθος την εκφραστική στρατηγική περιεχομένου για να απεικονίσουν το συναίσθημα του θυμού στα σχέδιά τους. Αντίθετα, δεν βρέθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές στην χρήση εκφραστικών στρατηγικών προσώπου ($p = .55$), ούτε στην χρήση αφηρημένων εκφραστικών στρατηγικών ($p = .44$), καθώς τα παιδιά και των ομάδων φαίνεται να αξιοποιούν εξίσου τις στρατηγικές αυτές. Ενδεικτικά σχέδια του θυμού που δημιούργησαν παιδιά με ή χωρίς πένθος, εμφανίζονται στο Σχήμα 3.

Σχήμα 3. Σχέδια θυμού παιδιών με ή χωρίς πένθος

3α Σχέδιο θυμού παιδιού με πένθος

3β Σχέδιο θυμού παιδιού χωρίς πένθος

Στον πίνακα 7 παρουσιάζονται οι συχνότητες και τα ποσοστά εμφάνισης των εκφραστικών στρατηγικών που χρησιμοποίησαν τα παιδιά για την απεικόνιση φόβου, στο σύνολο του δείγματος, καθώς και αναφορικά με το βίωμα του πένθους.

Πίνακας 7. Συχνότητες και ποσοστά εκφραστικών στρατηγικών για την απεικόνιση του φόβου ανά ομάδα παιδιών

Φόβος	Σύνολο παιδιών		Πένθος			
			Ναι (N=25)		Όχι (N=25)	
	N	%	N	%	N	%
Προσώπου	48	96,0	24	96,0	24	96,0
Περιεχομένου	39	78,0	23	92,0	16	64,0
Αφηρημένη	35	70,0	22	88,0	13	52,0

Όπως παρατηρείται στον πίνακα 7, τα παιδιά χρησιμοποιούν και τις τρεις εκφραστικές στρατηγικές (Προσώπου, Περιεχομένου και Αφηρημένες) για να απεικονίσουν το συναίσθημα του φόβου στα σχέδιά τους. Στο σύνολο του δείγματος, η στρατηγική του προσώπου χρησιμοποιήθηκε με μεγαλύτερη συχνότητα, ενώ ακολουθούν η στρατηγική περιεχομένου και η αφηρημένη.

Στην συνέχεια, προκειμένου να δούμε αν υπάρχουν διαφορές στις δύο ομάδες, μεταξύ των συχνοτήτων εμφάνισης των εκφραστικών στρατηγικών στα σχέδια του φόβου, πραγματοποιήθηκαν μια σειρά αναλύσεων χ^2 . Οι αναλύσεις αυτές έδειξαν στατιστικά σημαντικές διαφορές στην χρήση των στρατηγικών περιεχομένου, $\chi^2(1, N = 50) = 5.71, p = .02$, καθώς τα παιδιά με πένθος χρησιμοποιούν πιο συχνά από τα παιδιά χωρίς πένθος την εκφραστική στρατηγική περιεχομένου για να απεικονίσουν το συναίσθημα του φόβου στα σχέδιά τους.

Επίσης, στατιστικά σημαντικές διαφορές αναδείχθηκαν στην χρήση των αφηρημένων εκφραστικών στρατηγικών, $\chi^2(1, N=50) = 7.71, p = .005$, καθώς τα παιδιά με πένθος χρησιμοποιούν πιο συχνά από τα παιδιά χωρίς πένθος την αφηρημένη εκφραστική στρατηγική για να απεικονίσουν το συναίσθημα του φόβου στα σχέδιά τους. Αντίθετα, δεν βρέθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές στην χρήση εκφραστικών στρατηγικών προσώπου ($p = 1$), καθώς τα παιδιά με πένθος, χρησιμοποιούν με την ίδια συχνότητα την εκφραστική στρατηγική του προσώπου για να απεικονίσουν το συναίσθημα του φόβου στα σχέδιά τους. Ενδεικτικά σχέδια του φόβου που δημιούργησαν παιδιά με ή χωρίς πένθος, εμφανίζονται στο Σχήμα 4.

Σχήμα 4. Σχέδια φόβου παιδιών με ή χωρίς πένθος

4α Σχέδιο φόβου παιδιού με πένθος

4β Σχέδιο φόβου παιδιού χωρίς πένθος

3.3 Η ποσοτική έκφραση των σχεδίων των παιδιών ανά συναίσθημα και ανά ομάδα παιδιών.

Στον πίνακα 8 δίνονται οι ΜΟ και οι ΤΑ της ποσοτικής έκφρασης των σχεδίων των παιδιών, δηλαδή το σύνολο των εκφραστικών στρατηγικών (εύρος 0-3) που χρησιμοποίησαν τα παιδιά για να απεικονίσουν τα τέσσερα συναισθήματα, τόσο στο σύνολο του δείγματος όσο και ανάλογα με το αν είχαν βιώσει πένθος ή όχι.

Πίνακας 8. Η ποσοτική έκφραση των σχεδίων των παιδιών ανάλογα με το βίωμα του πένθους ανά συναίσθημα και ανά ομάδα παιδιών.

	Σύνολο παιδιών	Πένθος	
		Ναι (N=25)	Όχι (N=25)
	Μέση τιμή (ΤΑ)	Μέση τιμή (ΤΑ)	Μέση τιμή (ΤΑ)
Χαρα (πρόσωπο-περιεχόμενο-αφηρημένη)	2.4 (0.7)	2.5 (0.8)	2.4 (0.7)
Λύπη (πρόσωπο-περιεχόμενο-αφηρημένη)	2.3 (0.7)	2.4 (0.6)	2.2 (0.8)
Θυμός (πρόσωπο-περιεχόμενο-αφηρημένη)	2.6 (0.6)	2.8 (0.5)	2.4 (0.7)
Φόβος (πρόσωπο-περιεχόμενο-αφηρημένη)	2.4 (0.7)	2.8 (0.5)	2.1 (0.8)
Σύνολο	2.4 (0.5)	2.6 (0.4)	2.3 (0.5)

Προκειμένου να εξεταστεί εάν το σύνολο των εκφραστικών στρατηγικών των παιδιών διαφέρει μεταξύ των παιδιών με πένθος και των παιδιών χωρίς πένθος στα 4 εξεταζόμενα συναισθήματα έγινε μια 2 (πένθος: ναι, όχι) X 4 (συναισθήματα: χαρά, λύπη, θυμός, φόβος) ανάλυση διακύμανσης για επαναλαμβανόμενες μετρήσεις στον τελευταίο παράγοντα. Από την ανάλυση αυτή, με τη διόρθωση Greenhouse-Geisser, βρέθηκε σημαντική η επίδραση του πένθους, στο σύνολο των εκφραστικών στρατηγικών που χρησιμοποίησαν τα παιδιά ($F(1, 48) = 6.85, p = .01$). Μεταξύ των δύο ομάδων, οι μέσοι όροι των παιδιών με πένθος ($M = 2.6, TA = 0.4$) αναδεικνύουν ότι τα παιδιά με πένθος χρησιμοποιούν περισσότερες εκφραστικές στρατηγικές, σε σύγκριση με την ομάδα παιδιών χωρίς πένθος ($M = 2.3, TA = 0.5$). Επιπλέον, μεταξύ των παραγόντων, η επίδραση του συναισθήματος δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική ($F(2.71, 129.82) = 1.91, p = .14$), όπως και η αλληλεπίδραση συναισθήματος και πένθους ($F(2.71, 129.82) = 1.73, p = .17$).

3.4 Η ποιοτική έκφραση των σχεδίων των παιδιών ανά συναίσθημα και ομάδα παιδιών

Στον πίνακα που ακολουθεί δίνονται οι ΜΟ και οι ΤΑ της ποιοτικής έκφρασης των σχεδίων των παιδιών ανά συναίσθημα και ομάδα παιδιών δηλαδή η συνολική εκφραστικότητα με βάση τις αξιολογήσεις των δύο κριτών σε κλίμακα 1-5.

Πίνακας 9. Μέσοι Όροι και Τυπικές Αποκλίσεις της ποιοτικής έκφρασης των σχεδίων των παιδιών ανά συναίσθημα και ομάδα παιδιών

	Σύνολο παιδιών	Πένθος	
		Ναι (N=25)	Όχι (N=25)
	Μέση τιμή (TA)	Μέση τιμή (TA)	Μέση τιμή (TA)
Σχέδιο χαράς	4.4 (1.0)	4.3 (1.1)	4.6 (0.8)
Σχέδιο λύπης	4.8 (0.6)	4.8 (0.6)	4.8 (0.6)
Σχέδιο θυμού	3.6 (1.4)	3.8 (1.3)	3.4 (1.4)
Σχέδιο φόβου	3.6 (1.1)	3.7 (1)	3.6 (1.3)
Μέσος Όρος όλων των συναισθημάτων	4.1 (0.6)	4.2 (0.6)	4.1 (0.7)

Για να βρεθεί κατά πόσο η ποιοτική έκφραση των σχεδίων διαφέρει ποιοτικά μεταξύ των παιδιών με πένθος και των παιδιών χωρίς πένθος καθώς και για να βρεθεί αν διαφοροποιείται η εκφραστικότητα ανάλογα με τα απεικονιζόμενα συναισθήματα έγινε μια 2 (πένθος: ναι, όχι) X 4 (συναισθήματα: χαρά, λύπη, θυμός, φόβος) ανάλυση διακύμανσης για επαναλαμβανόμενες μετρήσεις στον τελευταίο παράγοντα. Από την ανάλυση αυτή, με τη διόρθωση Greenhouse-Geisser, βρέθηκε στατιστικά σημαντική η επίδραση του συναισθήματος ($F(2.26, 108.5) = 18.59, p < .001$). Πιο συγκεκριμένα, μετά τη διόρθωση κατά Bonferroni βρέθηκε ότι ο λύπη εκφραζόταν σημαντικά περισσότερο σε σύγκριση με τη χαρά ($p = .01$), το θυμό ($p < .001$) και το φόβο ($p < .001$). Όμοια, η χαρά εκφραζόταν σημαντικά περισσότερο σε σύγκριση με το θυμό ($p = .01$) και το φόβο ($p = .001$) ενώ η έκφραση φόβου και θυμού ήταν παρόμοια ($p = 1.00$). Η επίδραση του πένθους δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική ($F(1,48) = 0.20, p = .66$), όπως και η αλληλεπίδραση πένθους και συναισθήματος ($F(2.26, 108.45) = 1.45, p = .23$), καθώς οι γενικοί μέσοι όροι αναδεικνύουν ότι δεν υπήρχε στατιστικά σημαντική διαφορά στην ποιοτική έκφραση του συναισθήματος ανάμεσα στην ομάδα με πένθος ($MO = 4.2, TA = 0.6$) και στην ομάδα χωρίς πένθος ($MO = 4.1, TA = 0.7$).

3.5 Η επίδραση της ηλικίας στην ποιοτική και στην ποσοτική έκφραση των σχεδίων των παιδιών

Για να βρεθεί κατά πόσο η εκφραστικότητα των παιδιών διαφέρει ποιοτικά μεταξύ των ηλικιακών ομάδων που έχουν οριστεί, αλλά και για να βρεθεί αν διαφοροποιείται η εκφραστικότητα του κάθε συναισθήματος ανάλογα με την ηλικία, έγινε μια 2 (ηλικία: 8-12 ετών, 13-17 ετών) X 4 (συναισθήματα: χαρά, λύπη, θυμός, φόβος) ανάλυση διακύμανσης για επαναλαμβανόμενες μετρήσεις στον τελευταίο παράγοντα.

Πίνακας 10. Μέσοι όροι και Τυπικές αποκλίσεις της ποιοτικής έκφρασης των σχεδίων των παιδιών ανά συναίσθημα, ανάλογα την ηλικία.

	Ηλικία	
	8-12 ετών (N=28)	13-17 ετών (N=22)
	Μέση τιμή (TA)	Μέση τιμή (TA)
Σχέδιο χαράς	4.7 (0.6)	4.1 (1.2)
Σχέδιο λύπης	5 (0.2)	4.6 (0.8)
Σχέδιο θυμού	3.3 (1.5)	4 (1.2)
Σχέδιο φόβου	3.6 (1.1)	3.7 (1.2)
Μέσος Όρος όλων των συναισθημάτων	4.1 (0.5)	4.1 (0.8)

Από την ανάλυση αυτή, με τη διόρθωση Greenhouse-Geisser, βρέθηκε ότι η επίδραση της ηλικίας δεν ήταν στατιστικά σημαντική ($F(1,48)=0.08, p = .77$) καθώς, οι γενικοί μέσοι όροι της ποιοτικής έκφρασης των σχεδίων των παιδιών, δεν διαφοροποιούνται σημαντικά για τα παιδιά 8-12 ετών ($M = 4.1, TA = 0.5$), σε σύγκριση με τα παιδιά 13-17 ετών ($M = 4.1, TA = 0.8$). Ωστόσο, βρέθηκε στατιστικά σημαντική η επίδραση του συναισθήματος ($F(2.30, 110.43) = 17.71, p < .001$), με την λύπη ($p < .001$), να εκφράζεται στατιστικά περισσότερο. Ακόμη, υπήρξε αλληλεπίδραση της εκφραστικότητας των παιδιών με την ηλικία τους ($F(2.30, 110.43) = 4.73, p = .01$). Μετά τη διόρθωση κατά Bonferroni, βρέθηκε ότι στα παιδιά που ήταν 8-12 ετών η χαρά και η λύπη εκφράστηκαν σημαντικά περισσότερο από το θυμό και το φόβο ($p < .001$ για όλες τις συγκρίσεις) ενώ στα παιδιά που ήταν 13-17 ετών, μόνο η λύπη εκφράστηκε σημαντικά περισσότερο σε σύγκριση με τη χαρά και το φόβο ($p = .031$ και $p = .003$ αντίστοιχα).

Στην συνέχεια, για να βρεθεί κατά ποσο το σύνολο των εκφραστικών στρατηγικών των παιδιών διαφέρει μεταξύ των δύο ηλικιακών ομάδων καθώς και για να βρεθεί αν διαφοροποιούνται στα 4 απεικονιζόμενα συναισθήματα έγινε μια 2 (ηλικία: 8-12 ετών,

13-17 ετών) X 4 (συναισθήματα: χαρά, λύπη, θυμός, φόβος) ανάλυση διακύμανσης για επαναλαμβανόμενες μετρήσεις στον τελευταίο παράγοντα.

Πίνακας 11. Το σύνολο των εκφραστικών στρατηγικών, ανάλογα με την ηλικία των παιδιών

	Ηλικία	
	8-12 ετών (N=28)	13-17 ετών (N=22)
	Μέση τιμή (TA)	Μέση τιμή (TA)
Σύνολο χαράς (πρόσωπο-περιεχόμενο-αφηρημένο)	2.5 (0.8)	2.4 (0.7)
Σύνολο λύπης (πρόσωπο-περιεχόμενο-αφηρημένο)	2.4 (0.7)	2.2 (0.8)
Σύνολο θυμού (πρόσωπο-περιεχόμενο-αφηρημένο)	2.5 (0.6)	2.6 (0.7)
Σύνολο φόβου (πρόσωπο-περιεχόμενο-αφηρημένο)	2.4 (0.7)	2.5 (0.7)
Μέσος Όρος των συνόλων	2.4 (0.5)	2.4 (0.5)

Από την ανάλυση αυτή, βρέθηκε ότι η επίδραση της ηλικίας δεν ήταν στατιστικά σημαντική ($F(1,48) = 0.00, p = .97$). Ο μέσος όρος των συνολικών εκφραστικών που χρησιμοποιούν τα παιδιά ηλικίας 8-12 ετών ($M = 2.5, TA = 0.5$) είναι στα ίδια επίπεδα με τον μέσο όρο εκφραστικών στρατηγικών που χρησιμοποιούν τα παιδιά ηλικίας 13-17 ετών ($M = 2.4, TA = 0.5$). Ακόμη, η επίδραση του συναισθήματος δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική ($F(2.71, 129.82) = 1.91, p = .14$), όπως και η αλληλεπίδραση συναισθήματος και ηλικίας ($F(3, 14) = 0.48, p = .69$).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Συζήτηση

Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να μελετήσει κατά πόσο τα παιδιά που έχουν βιώσει τα συναισθήματα του πένθους και της απώλειας, διαφέρουν από τα παιδιά που δεν έχουν βιώσει πένθος, ως προς τα εκφραστικά μέσα που χρησιμοποιούν στα σχέδιά τους. Συγκεκριμένα, διερευνήθηκε σε ποιο βαθμό τα παιδιά που έχουν βιώσει πένθος χρησιμοποιούν διαφορετικές εκφραστικές στρατηγικές από τα παιδιά που δεν έχουν το αντίστοιχο βίωμα για να αποδώσουν τα συναισθήματα της χαράς, της λύπης, του θυμού και του φόβου. Επιπλέον εξετάστηκε, εάν οι δυο ομάδες παιδιών διαφέρουν ως προς την ποιότητα και την ποσότητα της έκφρασης των συναισθημάτων, αλλά και ποιες διαφορές παρατηρούνται με την ηλικία.

Αναφορικά με τις εκφραστικές στρατηγικές για την απεικόνιση των συναισθημάτων, αρχικά υποθέσαμε ότι τα παιδιά στο σύνολό τους, ανεξάρτητα από το βίωμα του πένθους, θα χρησιμοποιούν περισσότερο κυριολεκτικές στρατηγικές για να απεικονίσουν όλα τα υπό εξέταση συναισθήματα καθώς και ότι τα παιδιά με πένθος θα αναπαραστήσουν με διαφορετικές εκφραστικές στρατηγικές τα συναισθημάτα τους σε σύγκριση με τα παιδιά χωρίς πένθος (Farokhli & Hashemi, 2011. Picard & Gauthier, 2012). Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα παιδιά στο σύνολό τους, χρησιμοποιούν εξίσου τις αφηρημένες, τις περιεχομένου και τις κυριολεκτικές στρατηγικές. Ωστόσο, φαίνεται ότι επιλέγουν τις κυριολεκτικές στρατηγικές έκφρασης με μεγαλύτερη συχνότητα, δηλαδή δίνουν περισσότερη έμφαση στις εκφράσεις του προσώπου, για να απεικονίσουν τα συναισθήματα της χαράς, της λύπης, του θυμού και του φόβου.

Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι τα αποτελέσματα συμπίπτουν με παλαιότερες έρευνες που είχαν διαπιστώσει ότι τα παιδιά χρησιμοποιούν περισσότερες κυριολεκτικές στρατηγικές για την απεικόνιση όλων των συναισθημάτων (Picard & Gauthier, 2012). Οι εκφράσεις του προσώπου, όπως έχει ήδη αναφερθεί, θεωρούνται ότι προσφέρουν μια κυριολεκτική έκφραση των συναισθημάτων των παιδιών και γι αυτό τον λόγο υπάγονται στις κυριολεκτικές στρατηγικές (Cox, 2005). Το παραπάνω αποτέλεσμα, συμφωνεί και με

τον Gombrich (1960), ο οποίος επικεντρώθηκε στα συναισθήματα της χαράς, της λύπης και του θυμού, ζητώντας από τους συμμετέχοντες να σχεδιάσουν μια φιγούρα για κάθε συναίσθημα. Τα αποτελέσματά του έκαναν φανερό ότι οι συμμετέχοντες επέλεξαν να εστιάσουν στα χαρακτηριστικά του προσώπου και λιγότερο στα χαρακτηριστικά του σώματος, του περιεχομένου ή στα χρώματα. Έτσι, αναδεικνύεται το πόσο ξεχωριστή θέση έχει το πρόσωπο κατά την σχεδίαση και έκφραση των συναισθημάτων. Συνεπώς, η παρούσα έρευνα συμφωνεί με την πλειοψηφία των ερευνητών ότι ο πιο συχνός τρόπος να απεικονίσει ένα παιδί τα συναισθήματά του, είναι μέσα από κυριολεκτικές στρατηγικές (Bonoti & Misalidi, 2015. Looman, 2006).

Στην συνέχεια, όπως αναφέρθηκε, υποθέσαμε ότι με βάση τα διαφορετικά συναισθήματα που βιώνουν τα παιδιά με πένθος (Reneaud, 2014. Tamm & Granqvist, 1995), θα χρησιμοποιήσουν και διαφορετικά εκφραστικά μέσα για την απεικόνιση των συναισθημάτων τους σε σύγκριση με τα παιδιά χωρίς πένθος. Όπως ήταν αναμενόμενο, παρότι οι κυριολεκτικές στρατηγικές χρησιμοποιήθηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό, ωστόσο για τα παιδιά με πένθος αξιοποιήθηκαν κι άλλες στρατηγικές για την απεικόνιση των συναισθημάτων τους. Μεταξύ των παιδιών με πένθος και χωρίς πένθος, αναδείχθηκε ότι τα παιδιά με πένθος χρησιμοποιούν περισσότερες μεταφορικές στρατηγικές έκφρασης για τα συναισθήματα του θυμού και του φόβου. Πιο αναλυτικά, αναφορικά με το συναίσθημα του θυμού τα παιδιά χρησιμοποιούν πιο συχνά στρατηγικές περιεχομένου ενώ αναφορικά με το συναίσθημα του φόβου, τα παιδιά χρησιμοποιούν πιο συχνά στρατηγικές περιεχομένου αλλά και αφηρημένες εκφραστικές στρατηγικές. Τα παιδιά με πένθος, όπως έχει ήδη αναφερθεί, βιώνουν δύσκολα και έντονα συναισθήματα (Reneaud et al., 2014. Tamm & Granqvist, 1995). Συνεπώς, στην προσπάθειά τους να απεικονίσουν αυτά τα συναισθήματα, τα παιδιά είναι πιθανό να καταβάλουν περισσότερη προσπάθεια για την έκφραση των δύσκολων συναισθημάτων και κατ'επέκταση να χρησιμοποιούν περισσότερες στρατηγικές περιεχομένου αλλά και αφηρημένες. Επομένως, τα παιδιά με πένθος φάνηκε να προτιμούν τις εκφραστικές στρατηγικές περιεχομένου ενώ σε μικρότερο βαθμό φαίνεται να χρησιμοποιούν τις αφηρημένες εκφραστικές στρατηγικές. Η αφηρημένη εκφραστική στρατηγική χρησιμοποιείται λιγότερο σε σύγκριση με την κυριολεκτική εκφραστική στρατηγική και την στρατηγική περιεχομένου, και από τις δύο ομάδες παιδιών.

Στην μελέτη αυτή, από την κωδικοποίηση, αναδείχθηκε ότι τα παιδιά στο σύνολό τους, ανεξάρτητα από το βίωμα του πένθους, εκφράζουν τις κυριολεκτικές στρατηγικές με

χαμόγελο για την χαρά, κατεβασμένο στόμα για την λύπη και ανοιχτό στόμα για τον φόβο. Αντίστοιχα, για τον θυμό επέλεξαν κατά κύριο λόγο το κόκκινο χρώμα, οι φιγούρες είχαν αυξημένο μέγεθος, ενώ ταυτόχρονα υπήρχαν επιπλέον αντικείμενα όπως μαχαίρια ή όπλα καθώς και επιπλέον πρόσωπα, στοιχεία που επιβεβαιώνονται και από παλαιότερες έρευνες (Burkitt et al., 2014. Burket & Newell, 2005. Misalidi & Bonoti, 2014). Επιπλέον, κατά την αναπαράσταση του συναισθήματος του θυμού τοποθετούσαν τον εαυτό τους να επιτίθεται σε πρόσωπα όπως γονείς, ενώ άλλα παιδιά τοποθετούσαν τον εαυτό τους σε ένα κρεβάτι να αυτοτραυματίζεται. Μεταξύ των παιδιών με πένθος και χωρίς πένθος, τα παιδιά με πένθος φαίνεται ότι χρησιμοποίησαν τις στρατηγικές περιεχομένου και τις αφηρημένες στρατηγικές, αναπαριστώντας τον εαυτό τους μαζί με άλλα άτομα για να δείξουν την χαρά, αλλά και με τον ήλιο ή με διάφορα αντικείμενα όπως μπαλόνια, δώρα και στέμμα. Για την απεικόνιση της λύπης χρησιμοποιούσαν σύννεφα με βροχή και δάκρυα που συχνά κατέληγε σε ποτάμι ενώ πολλά παιδιά επέλεξαν να τοποθετούν τον εαυτό τους ξαπλωμένο σε κρεβάτι. Ακόμη, τα παιδιά με πένθος προτιμούν να σχεδιάζουν κι άλλα πρόσωπα στο συναίσθημα του θυμού, ενώ στο συναίσθημα του φόβου, πολλά παιδιά προσπάθησαν να απεικονίσουν το βίωμα του θανάτου, ζωγραφίζοντας θρησκευτικά σύμβολα ή κρεβάτι με κάποιο άτομο ξαπλωμένο. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι για τα συναισθήματα του θυμού και του φόβου, τα παιδιά με πένθος είχαν περισσότερες αλλαγές στα σχέδιά τους. Συνεπώς, τα παιδιά που έχουν βιώσει τα συναισθήματα του πένθους και της απώλειας σύμφωνα με την παρούσα έρευνα, χρησιμοποιούν περισσότερες στρατηγικές περιεχομένου και αφηρημένες για την απεικόνιση του θυμού και του φόβου σε σύγκριση με τα παιδιά που δεν είχαν βιώσει αντίστοιχα συναισθήματα. Η ποιοτική ανάλυση των μεταφορικών στρατηγικών που αξιοποίησαν τα παιδιά με και χωρίς πένθος, θα μπορούσε να δια φωτίσει ακόμα περισσότερο το σχετικό ερώτημα.

Στην συνέχεια, είχαμε υποθέσει ότι τα παιδιά των δύο ομάδων θα παρουσιάσουν σημαντικές διαφορές ως προς την ποιοτική έκφραση των συναισθημάτων τους, αλλά και ως προς την ποσοτική έκφραση των συναισθημάτων τους (Farokhi & Hashemi, 2011. Looman, 2006). Τα αποτελέσματα, ανέδειξαν σημαντικές ποιοτικές και ποσοτικές διαφορές ως προς την έκφραση των σχεδίων των παιδιών.

Πιο αναλυτικά, χρησιμοποιώντας σε αντιπαράβολή το σχέδιο αναφοράς, αναδείχθηκε ότι τα παιδιά με πένθος χρησιμοποιούν περισσότερες εκφραστικές στρατηγικές για όλα τα συναισθήματα, σε σχέση με τα παιδιά χωρίς πένθος. Φαίνεται

δηλαδή να ενεργοποιούν περισσότερα εκφραστικά μέσα προκειμένου να απεικονίσουν τα συναισθήματά τους.

Το παραπάνω εύρημα θα μπορούσε πιθανώς να αιτιολογηθεί από το γεγονός ότι τα παιδιά με πένθος, όπως έχει ήδη αναφερθεί, βιώνουν έντονα διάφορα συναισθηματα όπως θυμό και φόβο (Λεονταρή, 2006). Συγκεκριμένα, ο θυμός αποτελεί ένα από τα πρώτα και βασικότερα συναισθήματα των παιδιών που έχουν χάσει κάποιο κοντινό τους πρόσωπο, ενώ ταυτόχρονα είναι πιθανό ο θυμός αυτός να στραφεί προς αντικείμενα, πρόσωπα ή και προς τον ίδιο τους τον εαυτό (Busu & Luchici, 2016. Milberg et al., 2008). Αναφορικά με το συναίσθημα του φόβου, έρευνες έχουν δείξει ότι ο φόβος των παιδιών πιθανόν να παρουσιάζεται ως γενικευμένος φόβος με ταυτόχρονη προσκόλληση σε κάποιον ενήλικα (Λεονταρή, 2006). Οι πιο συνηθισμένοι φόβοι των παιδιών φαίνεται να είναι το σκοτάδι, το σχολείο ή ο φόβος για την υγεία την δική τους ή κάποιου άλλου προσώπου (Λεονταρή, 2006. Ollendick et al., 1989. Slaughter, 2005. Stroebe et al., 2010). Τα ευρήματα αυτά πιθανόν να δικαιολογούν τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης μελέτης, αφού το μεγαλύτερο μέρος των παιδιών με πένθος, επέλεξε να αναπαραστήσει το συναίσθημα του φόβου, με περισσότερες εκφραστικές στρατηγικές. Συνοψίζοντας, τα παιδιά που δεν έχουν τα βιώματα του θανάτου, φαίνεται να απεικονίζουν τα συναισθήματά τους, χρησιμοποιώντας λιγότερα εκφραστικά μέσα στα σχέδιά τους, σε σύγκριση με τα παιδιά που έχουν βιώσει τα συναισθήματα του θανάτου και της απώλειας και φαίνεται ότι απεικονίζουν τα αντίστοιχα συναισθήματα με περισσότερες αλλαγές.

Πέρα από τις ποσοτικές διαφορές, τα αποτελέσματα ανέδειξαν και σημαντικές ποιοτικές διαφορές ως προς την έκφραση των σχεδίων των παιδιών. Πιο συγκεκριμένα, η συνολική βαθμολογία των σχεδίων των παιδιών, έτσι όπως αυτή εκτιμήθηκε από τους δύο ανεξάρτητους κριτές, ανέδειξε ότι τα παιδιά στο σύνολό τους, ανεξάρτητα από το βίωμα του πένθους, μπορούν να αναπαραστήσουν με μεγαλύτερη ευκολία τα συναισθήματα της λύπης και αμέσως μετά της χαράς, γεγονός που τα καθιστά ευκολότερα αναγνωρίσιμα σε σύγκριση με τα συναισθήματα του θυμού και του φόβου τα οποία φαίνεται ότι τα παιδιά τα απεικονίζουν με περισσότερη δυσκολία (Alavinezhad et al., 2014). Τα ευρήματα αυτά συμφωνούν με ευρήματα παλαιότερων ερευνών, σύμφωνα με τα οποία τα παιδιά αναπαριστούν πιο εύκολα το συναίσθημα της χαράς και της λύπης. (Missaghi- Lakshman & Whisell, 1991). Αυτό αποδίδεται στο γεγονός ότι είναι πιο εύκολα αναγνωρίσιμα σε σύγκριση με τα υπόλοιπα συναισθήματα, τα οποία στην προσπάθειά τους να τα

αναπαραστήσουν, καταλήγουν να αποτυπώνουν με περισσότερη υπερβολή την φυσική έκφραση του κάθε συναισθήματος.

Στη σύγκριση παιδιών με πένθος και χωρίς πένθος, αναδείχθηκε ότι τα παιδιά με πένθος αναπαριστούν με περισσότερη ακρίβεια τα συναισθήματά τους, χωρίς ωστόσο αυτή η διαφορά να είναι στατιστικά σημαντική. Ειδικότερα, ενώ για το συναίσθημα της λυπής και της χαράς, τα παιδιά με πένθος και χωρίς πένθος σημείωσαν τις ίδιες πολύ υψηλές βαθμολογίες, η σύγκριση των δύο ομάδων αναφορικά με την επίδραση του πένθους στην αναπαράσταση των συναισθημάτων τους, δεν ανέδειξε σημαντικές διαφορές. Ενδιαφέρον προκαλεί το συγκεκριμένο εύρημα αφού φαίνεται ότι στην ποσοτική έκφραση βρέθηκε σημαντική η επίδραση του πένθους ενώ στην ποιοτική έκφραση δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική. Αυτό, χρήζει περαιτέρω διερεύνησης αφού φαίνεται ότι ανάλογα με τον τρόπο που αξιολογείται το σχέδιο από τους ανεξάρτητους κριτές, υπάρχουν και διαφορετικά αποτελέσματα. Πιθανόν οι προσδοκίες και οι αντιληψεις των κριτών να επηρεάζει το αποτέλεσμα (Christensen, 2007).

Ακόμη, στην παρούσα έρευνα τα παιδιά χωρίστηκαν σε δύο ηλικιακές ομάδες (8-12 ετών και 13-17 ετών). Η υπόθεσή μας για τις ηλικιακές ομάδες αυτές, ήταν ότι υπάρχει επίδραση της ηλικίας στην συνολική εκφραστικότητα των σχεδίων των παιδιών καθώς και στο σύνολο των εκφραστικών στρατηγικών που χρησιμοποιούν για να αποδώσουν τα συναισθήματα. Συγκεκριμένα, υποθέσαμε ότι με την αύξηση της ηλικίας, αναμένεται βελτίωση τόσο στην ποσοτική, όσο και στην ποιοτική έκφραση των συναισθημάτων. (Brechet & Jolley, 2014. Picard & Gauthier, 2012). Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι όσο αφορά την ποιοτική έκφραση των σχεδίων, η ηλικία των παιδιών, δεν επηρεάζει σημαντικά τα σχέδιά τους. Πιο αναλυτικά, οι ανεξάρτητοι κριτές, φαίνεται να αποτιμούν ότι τα σχέδια των μεγαλύτερων παιδιών (13-17 ετών), δεν είναι πιο εκφραστικά σε σύγκριση με τα σχέδια των μικρότερων παιδιών (8-12 ετών). Ωστόσο, η επίδραση του συναισθήματος ήταν στατιστικά σημαντική στην ποιοτική έκφραση των συναισθημάτων όπως επίσης και η αλληλεπίδραση του συναισθήματος των παιδιών με την ηλικία τους. Συγκεκριμένα, τα παιδιά που βρίσκονταν στην μικρότερη ηλικιακή ομάδα (8-12 ετών) σημείωσαν μεγαλύτερη βαθμολογία για τα συναισθήματα της χαράς και της λύπης σε σύγκριση με τα συναισθήματα του θυμού και του φόβου, ενώ τα παιδιά που βρίσκονταν στην μεγαλύτερη ηλικιακή ομάδα (13-17 ετών), σημείωσαν μεγαλύτερη βαθμολογία μόνο στο συναίσθημα της λύπης σε σύγκριση με τα συναισθήματα της λύπης, του θυμού και του φόβου. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι τα παιδιά μικρότερης ηλικίας μπορούν να αναπαραστήσουν τα

συναισθήματα της χαράς και της λύπης με μεγαλύτερη ακρίβεια σε σύγκριση με τα συναισθήματα του θυμού και του φόβου, ενώ τα παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας, μπορούν να αναπαριστήσουν με μεγαλύτερη ακρίβεια μόνο το συναίσθημα της λύπης σε σύγκριση με το συναίσθημα της χαράς, του θυμού και του φόβου.

Ωστόσο, όσο αφορά το σύνολο των εκφραστικών δεικτών που χρησιμοποίησαν τα παιδιά στα σχέδιά τους, η ηλικία δεν φάνηκε να επηρεάζει το σύνολο των εκφραστικών στρατηγικών που χρησιμοποίησαν τα παιδιά. Επιπλέον, η επίδραση του συναισθήματος, δεν ήταν στατιστικά σημαντική στην ποσοτική έκφραση των σχεδίων, ενώ ταυτόχρονα, δεν ήταν στατιστικά σημαντική ούτε η αλληλεπίδραση των συναισθημάτων με την ηλικία των παιδιών. Συνεπώς, η ηλικία, δεν φαίνεται να επηρεάζει το σύνολο των εκφραστικών στρατηγικών που χρησιμοποιούν τα παιδιά στα σχέδιά τους. Αυτό προκαλεί ενδιαφέρον καθώς έρχεται σε αντίθεση με παλαιότερες έρευνες που υποστήριζαν την σημαντική επηρροή της ηλικίας, στα σχέδια των παιδιών (Cox, 2005. Bonoti et al., 2013. Brechet, 2013. Picard & Gauthier, 2012. Yang και Chen, 2002).

Πιο αναλυτικά, οι Picard και Gauthier σε έρευνα τους το 2012, για τις εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά στα σχέδιά τους, από την παιδική ηλικία ως την εφηβεία, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα μικρότερα παιδιά χρησιμοποιούν περισσότερο κυριολεκτικές στρατηγικές και τα μεγαλύτερα παιδιά χρησιμοποιούν περισσότερο μεταφορικές στρατηγικές. Αξίζει να αναφερθεί ότι στην συγκεκριμένη έρευνα χρησιμοποίησαν μεγάλο ηλικιακό εύρος παιδιών (5-15 ετών) ωστόσο το συνολικό τους δείγμα ήταν 480 παιδιά. Αντίστοιχα οι Bonoti et al. (2013), σε έρευνά τους για την κατανόηση του θανάτου από τα παιδιά, μέσα από το παιδικό σχέδιο, χρησιμοποίησαν μικρότερο δείγμα (52 παιδιά), το οποίο ήταν περισσότερο εστιασμένο ηλικιακά αφού τα παιδιά που εξέτασαν ήταν ηλικίας 7, 9 και 11 ετών. Τα αποτελέσματά τους ανέδειξαν ότι υπάρχουν ηλικιακές διαφορές στον τρόπο που τα παιδιά απεικονίζουν τις αντιλήψεις τους για τον θάνατο. Συνεπώς, φαίνεται ότι παλαιότερες έρευνες έρχονται σε αντίθεση με τα ευρήματα της παρούσας μελέτης, αναφορικά με το σύνολο των εκφραστικών δεικτών που χρησιμοποίησαν τα παιδιά στα σχέδιά τους. Πιθανολογούμε ότι αυτό οφείλεται στο μικρό δείγμα αυτής της έρευνας σε συνδυασμό με το μεγάλο ηλικιακό εύρος που χρησιμοποιήθηκε (8- 17 ετών). Επιπλέον, η μελέτη αυτή εξετάζει για πρώτη φορά τις εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά με πένθος και χωρίς πένθος για τα συναισθήματα της χαράς, της λύπης, του θυμού και του φόβου. Συνεπώς, δεν υπάρχουν αντίστοιχα ευρήματα ερευνών ώστε να μπορέσουν να χρησιμοποιηθούν σε αντιπαράβολή.

Επομένως, το αποτέλεσμα αυτής της έρευνας που ανέδειξε ότι η ηλικία δεν επηρεάζει τα σχέδια των παιδιών, πιθανόν να αποτελεί ένα καινούργιο εύρημα που αξίζει να ερευνηθεί περαιτέρω.

Συμπερασματικά, τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας επιβεβαιώνουν και διευρύνουν τα ευρήματα προηγούμενων ερευνών σχετικών με την σχεδιαστική απεικόνιση των βασικών συναισθημάτων (Bonoti & Misalidi, 2015. Brown & Sax, 2013. Farokhi & Hashemi, 2011) αλλά και ερευνών σχετικών με το βίωμα του θανάτου (Blrenbaum, 1999. Bonoti et al., 2012. Yang & Chen, 2002. Yang & Park, 2017). Αναδείχθηκαν σημαντικές διαφορές ως προς τα συναισθήματα του φόβου και του θυμού, με τα παιδιά που έχουν βιώσει πένθος, να χρησιμοποιούν περισσότερα και διαφορετικά εκφραστικά μέσα για να απεικονίσουν αυτά τα δύο συναισθήματα. Επιπλέον, αναδείχθηκε ότι τα παιδιά ανεξάρτητα από το βίωμα του πένθους, προτιμούν να χρησιμοποιούν κυριολεκτικές στρατηγικές έκφρασης για την απεικόνιση όλων των συναισθημάτων τους. Οι χαμηλότερες βαθμολογίες που σημείωσαν τα παιδιά χωρίς πένθος στην απεικόνιση των συναισθημάτων του φόβου και του θυμού, ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι δεν έχουν βιώσει τα έντονα συναισθήματα που έχουν βιώσει τα παιδιά με πένθος. Τέλος, αναδείχθηκε ότι τα παιδιά ηλικίας 8-12 ετών απεικονίζουν με περισσότερη ακρίβεια τα συναισθήματα της χαράς και της λύπης, ενώ τα παιδιά ηλικίας 13-17 ετών, απεικονίζουν με περισσότερη ακρίβεια το συναίσθημα της λύπης.

4.1 Εφαρμογή της έρευνας στην συμβουλευτική διαδικασία

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η παρούσα έρευνα επιβεβαιώνει ότι το σχέδιο αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο για την διερεύνηση και την κατανόηση των συναισθημάτων των παιδιών. Μέχρι τώρα έρευνες είχαν εστιάσει στην σημαντική συμβολή του παιδικού σχεδίου, ωστόσο, η παρούσα έρευνα προσθέτει τεκμηριωμένα αποτελέσματα που αφορούν την ομάδα παιδιών που έχουν βιώσει πένθος. Το παιδί δίνει ένα νόημα στην ζωγραφιά του, θέλοντας με αυτόν τον τρόπο να αφηγηθεί κάτι που είτε του συνέβη πραγματική ή που θα ήθελε να του συμβεί. Το παιδικό σχέδιο στην συμβουλευτική διαδικασία, αποσκοπεί στο να φτιάξει το παιδί εικόνες ή συμβολικές αναπαραστάσεις των ζητημάτων και των συναισθημάτων που το απασχολούν ενώ ταυτόχρονα μπορεί να διαμορφώσει μια οπτική εικόνα του περιβάλλοντός του και να αναγνωρίσει την δική του θέση μέσα σε αυτό (Μαλικιώση-Λοϊζου, 2011).

Η δυσκολία των παιδιών να συζητήσουν για τα συναισθήματά τους και ιδιαίτερα για τα δυσάρεστα συναισθήματα που βιώνουν μετά την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου, οδηγεί τον σύμβουλο στην αναζήτηση νέων τεχνικών και την ανάπτυξη νέων δεξιοτήτων για την προσέγγιση των παιδιών. Τα ευρήματα ότι το παιδικό σχέδιο μπορεί πράγματι να αντικατοπτρίσει ως έναν βαθμό τα συναισθήματα των παιδιών με πένθος, βοηθάει τον σύμβουλο να εισάγει το σχέδιο στην συνεδρία, με σκοπό να διευκολύνει το παιδί να εκφρασει τα συναισθήματά του μέσα από την ζωγραφική. Στην συνέχεια, το σχέδιο αποτελεί έναυσμα ώστε να έχει την δυνατότητα το ίδιο το παιδί να μιλήσει για αυτό που σχεδίασε αλλά και για αυτό που νιώθει (Malchiodi, 2001). Συνεπώς, τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής, έρχονται για να ενισχύσουν παλαιότερα ευρήματα ερευνών για την αποτελεσματικότητα του παιδικού σχεδίου στην θεραπευτική διαδικασία όταν το παιδί βρίσκεται σε πένθος ή μετατραυματικό στρές (Tomas, 2002).

Πιο συγκεκριμένα, με βάση τα ευρήματα της συγκεκριμένης έρευνας, ο θεραπευτής θα μπορούσε να ερευνήσει τον θυμό και τον φόβο στο παιδί που έχει βιώσει την απώλεια. Τα παιδιά με πένθος, όπως αναφέρθηκε φαίνεται να απεικονίζουν με περισσότερη ακρίβεια τα συναισθήματα αυτά, ενώ ταυτόχρονα επιλέγουν να πλαισιώσουν το σχέδιό τους με επιπλέον αντικείμενα ή επιπλέον άτομα, γεγονός που βοηθάει τον θεραπευτή να αποκωδικοποιήσει το σχέδιο του παιδιού, να συλλέξει πληροφορίες και να το χρησιμοποιήσει ως βάση για να ξεκινήσει την αφήγησή του. Τέλος, το γεγονός ότι τα παιδιά στο σύνολό τους προτιμούν τον κυριολεκτικό τρόπο έκφρασης για την αναπαράσταση των συναισθημάτων τους, θα μπορούσε να αποτελέσει χρήσιμο εργαλείο για έναν θεραπευτή όπου δουλεύει με παιδιά που η συναισθηματική τους κατάσταση δεν αντιστοιχεί με τις εκφράσεις του προσώπου τους. Για παράδειγμα, ένα χαμογελαστό πρόσωπο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως πρότυπο στην ερώτηση «πώς νιώθουμε όταν είμαστε χαρούμενοι;».

Το σχέδιο λοιπόν είναι ένας από τους τρόπους που μπορεί το παιδί να κατασκευάσει μια κοινωνία που του ταιριάζει, εκφράζοντας τα συναισθήματά του και τις σκέψεις του. Ωστόσο, αξίζει να αναφερθεί ότι ένα σχέδιο από μόνο του δεν μπορεί να προσφέρει έγκυρα και αξιόπιστα συμπεράσματα, αλλά μόνο πιθανότητες. Συνεπώς, θα πρέπει η ανάλυση του παιδικού σχεδίου στην συμβουλευτική διαδικασία, να γίνεται προσεκτικά και από ειδικούς.

4.2 Περιορισμοί της έρευνας

Η παρούσα μελέτη παρουσιάζει ορισμένους περιορισμούς. Αρχικά, ένας περιορισμός που αξίζει αν αναφερθεί, είναι η πιθανή μεροληψία της ερευνήτριας. Το γεγονός ότι η έρευνα πραγματοποιήθηκε με συναντήσεις των παιδιών και μόνο μίας ερευνήτριας, αποτελεί περιορισμό, καθώς οι επιθυμίες και οι προσδοκίες που μπορεί να έχει ο ερευνητής κατά την διάρκεια των παρατηρήσεων, πιθανόν να επηρεάζουν ασυνείδητα την συμπεριφορά και τις απαντήσεις των συμμετεχόντων, και κατ' επέκταση και τα αποτελέσματα (Christensen, 2007). Η παρουσία της ερευνήτριας κατά την σχεδιαστική πράξη, αποτελεί έναν επιπλέον περιορισμό αφού είναι πιθανό σε πραγματικές συνθήκες όπου τα παιδιά θα σχεδίαζαν ελεύθερα, να διέφερε η συμπεριφορά τους και ο τρόπος σχεδίασής των συναισθημάτων τους.

Επιπλέον, βασικό περιορισμό της παρούσας έρευνας αποτελεί ο μικρός αριθμός συμμετεχόντων λόγω δυσκολίας εύρεσης δείγματος παιδιών που έχουν βιώσει πένθος τον τελευταίο έναν χρόνο της ζωής τους. Οι δυσκολίες στην προσέγγιση των παιδιών αυτών είναι πολλές σε σύγκριση με τα παιδιά που δεν έχουν βιώσει πένθος, γεγονός που καθιστά μια τέτοια έρευνα μακροπρόθεσμη. Συνεπώς, ένας βασικός περιορισμός της έρευνας αυτής είναι το γεγονός ότι διήρκεσε μεγάλο χρονικά διάστημα, ενώ ταυτόχρονα, ο μικρός αριθμός παιδιών που χρησιμοποιήθηκε για την έρευνα, καθιστά δύσκολη την γενίκευση των αποτελεσμάτων της. Ακόμα, η αναζήτηση δείγματος αρχικά αλλά και οι συναντήσεις με τα παιδιά στην συνέχεια, πραγματοποιήθηκαν εντός της Αθήνας, όπου είναι ο τόπος διαμονής της ερευνήτριας αλλά και ο τόπος διαμονής των συμμετεχόντων, γεγονός που κατηγοριοποιεί τα παιδιά σε συγκεκριμένο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο μιας συγκεκριμένης αστικής κοινωνίας.

Επίσης, όπως έχει ήδη αναφερθεί τα παιδιά που έλαβαν μέρος στην έρευνα, βίωσαν πένθος τον τελευταίο έναν χρόνο της ζωής τους. Ωστόσο, οι αντιδράσεις και τα συναισθήματα των παιδιών με πένθος φαίνεται να διαφοροποιούνται ακόμα και μέσα σε αυτόν τον χρόνο. Συνεπώς, ένας ακόμα περιορισμός είναι ότι στην ίδια κατηγορία βρίσκονταν και τα παιδιά που είχαν βιώσει πένθος τον τελευταίο μήνα, αλλά και τα παιδιά που είχαν βιώσει πένθος τον τελευταίο χρόνο, χωρίς να έχει ληφθεί υπόψη η διαφορά στην διάρκεια του πένθους. Τέλος, ένας επιπλέον περιορισμός της έρευνας αυτής είναι η εγγύτητα των παιδιών με τον θανόντα. Συγκεκριμένα, κάποια από τα παιδιά είχαν χάσει κοντινό τους πρόσωπο (π.χ γονιό), αλλά υπήρχαν και παιδιά που είχαν χάσει γιαγιά ή παππού. Αυτό αποτελεί έναν

περιορισμό καθώς οι συνέπειες του πένθους μπορεί να μην είναι ίδιες για τα παιδιά που έχασαν συγγενικά πρόσωπα σε σχέση με τα παιδιά που έχασαν γονιό. Συνεπώς, η διαφορά αυτή είναι πιθανό να αποτυπώνεται και στα σχέδια των παιδιών.

4.3 Προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Στην παρούσα έρευνα, πραγματοποιήθηκαν συγκρίσεις μεταξύ των σχεδίων των παιδιών με πένθος και χωρίς πένθος, αναφορικά με τα συναισθήματα της χαράς, της λύπης, του θυμού και του φόβου. Μελλοντικές έρευνες θα ήταν σημαντικό να διερευνήσουν περαιτέρω τα σχέδια των παιδιών τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά. Η ποσοτική ανάλυση των σχεδίων των παιδιών, έδωσε σημαντικές πληροφορίες για τα συναισθήματα και τον τρόπο σχεδίασης αυτών αναλογικά με το βίωμα του πένθους. Ωστόσο, ο συνδυασμός μιας τέτοιας έρευνας με ποιοτική ανάλυση, θα μπορούσε να παρέχει ακόμα περισσότερες πληροφορίες σχετικά με συγκεκριμένους γραφικούς δείκτες, δηλαδή συγκεκριμένα στοιχεία που προσθέτουν συστηματικά τα παιδιά στις ζωγραφιές τους, για να απεικονίσουν το κάθε συναίσθημα.

Ακόμη, μελλοντικές έρευνες θα μπορούσαν να μελετήσουν διαφορετικά συναισθήματα που επίσης προκύπτουν από το πένθος όπως το άγχος και η μοναξιά. Ταυτόχρονα, θα ήταν πολύ σημαντικό η ίδια έρευνα με τους ίδιους συμμετέχοντες να εξελίσσονταν και να πραγματοποιούνταν ξανά αυτούσια, αφού θα έχει παρέλθει ο ένας χρόνος μετά τον θάνατο του αγαπημένου τους προσώπου και στην συνέχεια λίγα χρόνια μετά τον θάνατο του αγαπημένου τους προσώπου. Σκοπός αυτής της έρευνας θα ήταν να διερευνηθεί αν αλλάζει η απεικόνιση των συναισθημάτων των παιδιών, αναλογικά με τον χρόνο που έχει πεθάνει το πρόσωπο αναφοράς.

Επιπλέον, παρόμοια έρευνα θα μπορούσε να διεξαχθεί, διερευνώντας σε μεγαλύτερο δείγμα τις εκφραστικές στρατηγικές των παιδιών με πένθος στο σχέδιό τους, προκειμένου να υπάρχουν περισσότερο αξιόπιστα αποτελέσματα και για την ηλικία και το φύλο των παιδιών. Σε αυτή τη περίπτωση, θα είχε πραγματικά μεγάλο ενδιαφέρον το δείγμα να προερχόταν από διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές, με σκοπό να διερευνηθεί το πένθος και από ένα κοινωνικοπολιτισμικό πρίσμα (Panagiotaki, Nobes, Ashraf & Aubby, 2013).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alavinezhad, R., Mousavi, Masoumeh, M., & Sohrabi, N., (2014). Effects of art therapy an anger and self-esteem in aggressive children. *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, 113(7), 111-117

Arrington, D., & Yorgin, P. (2001). Art Therapy as a Cross- Cultural Means to Assess Psychosocial Health in Homeless and Orphaned Children in Kiev. *Journal of American Art Therapy Association*, 18(2), 80-88

Becker, E. (1973). *The denial of death*. New York: Free Press.

Becvar, D. S. (2001). *In the presence of grief: Helping family members resolve death, dying, and bereavement issues*. New York: Guilford.

Bellak, L., & Abrams, D. M. (1997). *The Thematic Apperception Test, the Children's Apperception Test, and the Senior Apperception Technique in clinical use* (6th ed.). Needham Heights, MA, US: Allyn & Bacon.

Bering, J. M. (2011). *The belief instinct: The psychology of souls, destiny, and the meaning of life*. New York: Norton.

Blrenbaum, L. M., (1999). Assessing children's and teenagers's bereavement when a sibling dies from cancer: a secondary analysis. *Child: Care, Health and Development*, 26(5), 381-400.

Bonanno G. A, Wortman C. B, Lehman D. R., Tweed, R. G., Haring, M., Sonnega, J., Carr, D., & Nesse, R. M. (2002). Resilience to loss and chronic grief: a prospective study from pre-loss to 18 months post-loss. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(5), 1150-1164.

Bonoti, F., Leondari, A., & Mastora, A. (2013) Exploring Children's Understanding of Death: Through Drawings and the Death Concept Questionnaire. *Death Studies*, 37(1), 47-60.

Bonoti, F., & Misalidi, P. (2015). Social Emotions in Children's Human Figure Drawings: Drawing Shame, Pride and Jealousy. *Infant and Child Development*, 24(6), 661-672.

Bowlby, J. (1980). *Loss, sadness and depression*. New York: Basic Books

Boyatzis, C. J., & Janicki, D. L. (2003). Parent-child communication about religion: Survey and diary data on unilateral transmission and bi-directional reciprocity styles. *Review of Religious Research*, 44, 252-270.

Brown, E. D., & Sax, K. L. (2013). Arts Enrichment and Emotion Expression and Regulation for Young Children at Risk. *Early Childhood Research Quarterly*, 28(2), 337-346.

Burkitt, E., & Barrett, M. (2010). Child and Adult Reports of Graphic Strategies Used to Portray Figures with Contrasting Emotional Characteristics. *Third Quarter*, 44(3), 198-215

Burkitt, E., Barrett, M. & Davis, A. (2004). The Effect of Affective Characterizations on the Use of Size and Colour in the Absence of a Model. *Educational Psychology*, 24(3), 315-343.

Burkitt E., & Newell, T., (2005). Effects of human figure type on children's use of colour to depict sadness and happiness. *International Journal of Art Therapy*, 10(1), 15-22.

Burkitt, E., & Sheppard, L. (2014). Children's colour use to portray themselves and others with happy, sad and mixed emotion. *Educational Psychology: An International Journal of Experimental Educational Psychology*, 34(2), 231-251.

Burkitt, E., & Watling, D. (2015). How do children who understand mixed emotion represent them in freehand drawing of themselves and others? *Educational Psychology*, 36(5), 1-21.

<http://dx.doi.org/10.1080/01443410.2015.1044942>.

Burkitt, E., Watling, D., & Murray, L. (2011). Children's drawings of significant figures for a peer or an adult audience. *Infant and Child Development*, 20(6), 466-473.
DOI: 10.1002/icd.735

Busu, OV., & Luchici, I. (2016). Overcoming The Children's Mourning State Through Psychological Intervention. *Social Sciences and Education Research Review*, 3(2), 36-47.

Brechet, C. (2015). Representation of Romantic Love in Children's Drawings: Age and Gender Differences. *Social Development*, 24(3), 640-658.

DOI: 10.1111/sode.12113.

Brechet, C. (2013). Children's gender stereotypes through drawings of emotional faces: Do boys draw angrier faces than girls? *Sex Roles*, 68(5-6), 378-389

DOI: 10.1007/s11199-012-0242-3

Brechet, C., Baldy, R., & Picard, D. (2009). How does Sam feel?: Children's labeling and drawing of basic emotions. *British Journal of Developmental Psychology*, 27, 587-606.

Brechet, C., & Jolley, (2014). The Roles of Emotional Comprehension and Representation Drawing Skill in Children's Expressive Drawing. *Infant and Child Development*, 23(5), 457-470.

- Christensen, L. B. (2007). *Η πειραματική μέθοδος στην επιστημονική έρευνα*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Corr, C. A. (1995). Children's understanding of death: Striving to understand death. In K., J., Doka (Ed.), *Children mourning, mourning children* (pp. 3-16). Washington, DC: The Hospice Foundation of America.
- Cox, S. (2005). Intention and Meaning in Young Children's Drawing. *International Journal of Art & amp*, 24(2), 115-125
- Cruse, D. R., & Cruse, D. (2007). Parental attitudes toward death education for young children. *Death Education*, 6(1), 61-73.
- Demi, A., & Miles, M. (1987). Parameters of normal grief: A Delphi study. *Death Studies*, 11(6), 397-412
- Dowdney, L., Wilson, R., Maughan, B., Allerton, M., Schofield, P., & Skuse, D. (1999). Psychological disturbance and service provision in parentally bereaved children: Prospective case- control study. *BMJ (Clinical Research Ed.)*, 319(7206), 354-357. <https://doi.org/10.1136/bmj.319.7206.354>
- Elizur, E., & Kaffman, M. (1982). Children's Bereavement Reactions Following Death of the Father: II. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 21(5), 474-480.
- Farokhi, M., & Hashemi, M. (2011). The Analysis of Children's Drawings: Social, Emotional, Physical and Psychological aspects. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 30(2011), 2219 – 2224.
- Freud, S. (1957). Mourning and melancholia. In J. Strachey (Ed & Trans.), *The standard edition of complete psychological works of Sigmund Freud* (pp. 237-258). London: Hogarth Press and the Institute for Psychoanalysis.
- Glazer, H. R., & Marcum, D. (2011). Expressing Grief Through Storytelling. *The journal of Humanistic Counseling, Educational and Development*. 42(2), 131-138. doi:10.1002/j.2164-490X.2003.tb00001.x
- Gombrich, E.H. (1960). *Art and Illusion: A Study in the Psychology of Pictorial Representation*. London: Phaidon.
- Hall, C. (2014). Bereavement theory: Recent developments in our understanding of grief and bereavement. *Cruse Bereavement Care*, 33(1), 7-12. DOI: 10.1080/02682621.2014.902610.

Irish, D. P., Lundquist, K. F., & Nelsen, V. J., (Eds.). (2014). *Ethnic variations in dying, death and grief: Diversity in universality*. New York, NY: Taylor & Francis.

Jolley, R. P. (2010). *Children and Pictures: Drawing and Understanding*. New York: John Wiley & Sons.

Jolley, R. P., Fenn, K., & Jones, L. (2004). The development of children's expressive drawing. *British Journal of Developmental Psychology*, 22(4), 545-567.

Kastenbaum, R. J. (1986). *Death, society, and human experience* (3rd ed.). Columbus, OH: Merrill.

Klepsch, M., & Logie, L. (1982). *Children Draw and Tell: An Introduction to the Projective Uses of Children's Human Figure Drawings*. New York, US: Brunner-Routledge.

Knapp, R. (1987). When a child dies. *Psychology Today*, 21(7), 60-63, 66-67

Λεονταρή, Α. (2006). Παιδιά και Πένθος. Στο: Φ. Βλάχος, Φ. Μπονώτη, Π. Μεταλλίδου, Ε. Δερμιτζάκη, & Α. Ευκλείδη (Επιμ.), *Ανθρώπινη Συμπεριφορά και εκπαίδευση*. Επιστημονική Επετηρίδα Ψυχολογικής Εταιρείας Βορείου Ελλάδος. 4, 282-299.

Longard, J. (2011). *Drawing Out Inner Feelings The Visual Expression and Recognition of Emotions in the Art of Children with Autism. A Thesis in The Department of Creative Arts Therapies*. Concordia University, Montreal: Canada.

Looman, W. S. (2006). A Developmental Approach to Understanding Drawings and Narratives From Children Displaced by Hurricane Katrina. *Journal of Pediatric Health Care*, 20(3), 158-166

Μακρής, Ν. (2002). Θεωρία του Νου: Προπομποί, αναπτυξιακά ορόσημα και επικοινωνιακές προεκτάσεις. *ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ, Περιοδικό της ελληνικής ψυχολογικής εταιρείας*. 9(3) 378-395.

Malchiodi, C. (2001). *Κατανοώντας τη ζωγραφική των παιδιών*. Αθήνα εκδ.: Ελληνικά Γράμματα.

Milberg, A., Olsson, E. C., Jakobsson, M., Olsson, M., & Friedrichsen, M., (2008). Family Members' Perceived Needs for Bereavement Follow-Up. *Journal of Pain and Symptom Management*, 33(1), 58-69.

Misalidi, P., Bonoti, F., & Savva, G., (2011). Representations of loneliness in children's drawings. *Childhood*. 19 (14), 523-538.

DOI: 10.1177/0907568211429626

Misalidi, P. & Bonoti, F. (2014) Children's expressive drawing strategies:

the effects of mood, age and topic. *Early Child Development and Care*, 184(6), 882-896, DOI:10.1080/03004430.2013.823409

Misailidi, P., & Kornilaki, E. N. (2015). Development of Afterlife Beliefs in Childhood: Relationship to Parent Beliefs and Testimony. *Merrill- Palmer Quarterly*, 61(2), 290-318. DOI: 10.13110/merrpalmquar1982.61.2.0290

Missaghi- Lakshman, M. & Whissell, C. (1991). Children's Understanding of Facial Expression of Emotion: II. Drawing of Emotion- Faces. *Research Article*, 72(3), 1228-1230.
<https://doi.org/10.2466/pms.1991.72.3c.1228>

Neimeyer, R. A., Moser, R. P., & Wittkowski, J. (2003). Assessing attitudes towards dying and death: Psychometric considerations. *Omega*, 47, 45–76.

Nguyen, H., & Scott, A. N. (2013) Self- Concept and Depression Among Children Who Experienced the Death of a Family Member. *Death Studies*, 37(3), 197-211.

Ollendick, T. H., King, N. J., & Frary, B. R. (1989). Fears in Children and Adolescents: Reliability and Generalizability Across Gender, Age and Nationality. *Behavioral Research Therapy*, 27(1), 19-26.

Panagiotaki, G., Nobes, G., Ashraf, A., & Aubby, H. (2013). British and Pakistani children's understanding of death: Cultural and developmental influences. *The British Journal of developmental psychology*, 33(1), 31-44.
DOI:10.1111/bjdp.12064.

Papadatou, D., Metallinou, O., Hatzighristou, C., & Pavlidi, L. (2002). Supporting the bereaved child: teacher's perceptions and experiences in Greece. *Mortality*, 7(3), 324-339
DOI 10.1080/1357627021000025478.

Pereira, V., Faisca, L., & Sa-Savaira, R. (2012). Immortality of the soul as an intuitive idea: Towards a psychological explanation of the origins of afterlife beliefs. *Journal of Cognition and Culture*, 12(1-2), 101–127.
<http://dx.doi.org/10.1163/156853712X633956>.

Picard, D., Brechet, C., & Baldy, R. (2007). Expressive Strategies in Drawing are Related to Age and Topic. *Journal of Nonverbal Behavior*, 31(4), 243-257.

Picard, D., & Gauthier, C. (2012). The Development of Expressive Drawing Abilities during Childhood and into Adolescence. *Child Development Research*, 2012, 1-7
doi:10.1155/2012/925063.

Raphael, B. (1983). *The anatomy of bereavement*. New York: Basic Books.

- Renaud, S. J., Engarhos, P., Schleifer, M., & Talwar, V. (2014). Children's Earliest Experiences with Death: Circumstances, Conversations, Explanations, and Parental Satisfaction. *Infant and Child Development*, 24(2), 157-174.
DOI: 10.1002/icd.
- Rose, S. E., Jolley, R. P., & Charman, A. (2012). An investigation of the expressive and representational drawing development in National Curriculum, Steiner and Montessori schools. *Psychology of Aesthetics, Creativity and the Arts*, 6(1), 85-93
DOI: 10.1037/a0024460
- Sayil, M. (2001). Children's drawings of emotional faces. *British Journal of Developmental Psychology*, 19, 493-505.
- Shapiro E. R. (2001). Grief in interpersonal perspective: theories and their implications. In MS Stroebe, RO Hansson, W Stroebe, H Schut (eds). *New handbook of bereavement: consequences, coping and care*. Washington: American Psychological Association. 301-327.
- Shneidman, E. S. (1951). *Thematic test analysis*. Oxford, England: Grune & Stratton.
- Slaughter, V. (2005). Young children's understanding of death. *Australian Psychologist*, 40(3), 179-186. DOI: 10.1080/00050060500243426.
- Speece, M. W., & Brent, S. B. (2012). Children's Understanding of Death: A Review of Three Components of a Death Concept. *Child Development*, 55(5), 1671-1686.
- Stroebe, M. S., Stroebe, W., Schut, H. A., & Bout, J. (2010). Risk Factors for Bereavement Outcome: A Multivariate Approach, *Death Studies*, 34(3), 195-220.
DOI: 10.1080/07481180903559196
- Tomas, G., & Silk, A. (1997). *Η ψυχολογία του παιδικού σχεδίου*. Αθήνα, Ελλάδα: Καστανιώτη.
- Yang, S. C., & Ghen, S. F. (2002). A Phenomenographic Approach to the Meaning of Death: A Chinese Perspective. *Death Studies*, 26(2), 143-175.
Dx.doi.org/10.1080/074811802753455253.
- Yang, S., & Park, S. (2017). A Sociocultural Approach to Children's Perceptions of Death and Loss. *OMEGA- Journal of Death and Dying*, 0(0). 1-25.
DOI: 10.1177/0030222817693138.
- Tamm, M. E. (1995). The Meaning of Death For Children and Adolescents: A Phenomenographic Study of Drawings. *Death Studies*, 19(3), 203- 222.
<https://doi.org/10.1080/07481189508252726>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1
Έντυπο Συγκατάθεσης γονέων για παιδί με πένθος

Αξιότιμε Κηδεμόνα,

Ονομάζομαι Λαζαρίδη Χρυσή και είμαι μεταπτυχιακή φοιτήτρια του προγράμματος «Συμβουλευτική Ψυχολογία και Συμβουλευτική στην Ειδική Αγωγή, την Υγεία και την Εκπαίδευση» που πραγματοποιείται στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας στον Βόλο.

Ως μέρος της διπλωματικής μου εργασίας, πραγματοποιώ μια έρευνα σχετικά με τις εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά στις ζωγραφιές τους. Πιο συγκεκριμένα, ερευνώ τα βασικά συναισθήματα των παιδιών που έχουν βιώσει την απώλεια και πώς αυτά μπορούν να απεικονιστούν μέσα από την ζωγραφική. Προκειμένου να καταφέρω να πραγματοποιήσω αυτή την έρευνα, θα ήταν πραγματικά πολύ βοηθητικό για μένα να δώσετε την συγκατάθεσή σας ώστε να λάβει μέρος το παιδί στην παρούσα έρευνα. Σας διαβεβαιώ ότι η διαδικασία είναι άκρως ασφαλής και προστατευμένη καθώς θα πραγματοποιηθεί στον χώρο του φορέα, με την σύμφωνη γνώμη του διευθυντή, ενώ αυτό που θα ζητηθεί από το παιδί είναι να ζωγραφίσει. Σας διαβεβαιώ επίσης ότι δεν θα γίνουν ερωτήσεις που θα μπορούσαν να προκαλέσουν στο παιδί ενόχληση ή δυσφορία ενώ είναι πολύ σημαντικό να προσθέσω ότι δεν θα κριθεί κανένα παιδί από την συγκεκριμένη διαδικασία και οι ζωγραφιές θα χρησιμοποιηθούν μόνο για την ερευνητική διαδικασία.

Τέλος, να σας ενημερώσω ότι η διαδικασία της ζωγραφικής θα είναι ανώνυμη για τα παιδιά ενώ επιπλέον θα έχουν το δικαίωμα να σταματήσουν και να αποχωρήσουν οποιαδήποτε στιγμή το επιθυμούν.

Η συμβολή σας είναι ιδιαίτερα σημαντική για την αποπεράτωση της συγκεκριμένης έρευνας. Για οποιαδήποτε διευκρίνιση χρειαστείτε σχετικά με την έρευνα και την διαδικασία, μπορείτε να επικοινωνήσετε μαζί μου στην ακόλουθη ηλεκτρονική διεύθυνση: Kristi.lazaridi@hotmail.com

Μετά το τέλος της έρευνας, θα είναι μεγάλη μου χαρά να μοιραστώ μαζί σας τα αποτελέσματα.

Με εκτίμηση,
Λαζαρίδη Χρυσή

- Δίνω την άδειά μου να συμμετέχει το παιδί μου στην παρούσα έρευνα
- Δεν δίνω την άδειά μου να συμμετέχει το παιδί μου στην παρούσα έρευνα.

Υπογραφή

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

Εντυπο Συγκατάθεσης γονέων για παιδιά χωρίς πένθος

Αξιότιμε Κηδεμόνα,

Ονομάζομαι Λαζαρίδη Χρυσή και είμαι μεταπτυχιακή φοιτήτρια του προγράμματος «Συμβουλευτική Ψυχολογία και Συμβουλευτική στην Ειδική Αγωγή, την Υγεία και την Εκπαίδευση» που πραγματοποιείται στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας στον Βόλο.

Ως μέρος της διπλωματικής μου εργασίας, πραγματοποιώ μια έρευνα σχετικά με τις εκφραστικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά στις ζωγραφιές τους. Πιο συγκεκριμένα, ερευνώ τα βασικά συναισθήματα των παιδιών και πώς αυτά μπορούν να απεικονιστούν μέσα από την ζωγραφική. Προκειμένου να καταφέρω να πραγματοποιήσω αυτή την έρευνα, θα ήταν πραγματικά πολύ βοηθητικό για μένα να δώσετε την συγκατάθεσή σας ώστε να λάβει μέρος το παιδί σας στην παρούσα έρευνα. Σας διαβεβαιώ ότι η διαδικασία είναι άκρως ασφαλής και προστατευμένη καθώς θα πραγματοποιηθεί στον χώρο του σχολείου, με την σύμφωνη γνώμη του διευθυντή, ενώ αυτό που θα ζητηθεί από το παιδί είναι να ζωγραφίσει. Σας διαβεβαιώ επίσης ότι δεν θα γίνουν ερωτήσεις που θα μπορούσαν να προκαλέσουν στο παιδί ενόχληση ή δυσφορία ενώ είναι πολύ σημαντικό να προσθέσω ότι δεν θα κριθεί κανείς μαθήτης από την συγκεκριμένη διαδικασία και οι ζωγραφιές θα χρησιμοποιηθούν μόνο για την ερευνητική διαδικασία.

Τέλος, να σας ενημερώσω ότι η διαδικασία της ζωγραφικής θα είναι ανώνυμη για τα παιδιά ενώ επιπλέον θα έχουν το δικαίωμα να σταματήσουν και να αποχωρήσουν οποιαδήποτε στιγμή το επιθυμούν.

Η συμβολή σας είναι ιδιαίτερα σημαντική για την αποπεράτωση της συγκεκριμένης έρευνας.

Για οποιαδήποτε διευκρίνιση χρειαστείτε σχετικά με την έρευνα και την διαδικασία, μπορείτε να επικοινωνήσετε μαζί μου στην ακόλουθη ηλεκτρονική διεύθυνση: Kristi.lazaridi@hotmail.com

Μετά το τέλος της έρευνας, θα είναι μεγάλη μου χαρά να μοιραστώ μαζί σας τα αποτελέσματα.

Με εκτίμηση,
Λαζαρίδη Χρυσή

Δίνω την άδειά μου να συμμετέχει το παιδί μου στην παρούσα έρευνα

Δεν δίνω την άδειά μου να συμμετέχει το παιδί μου στην παρούσα έρευνα.

Υπογραφή

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

β3. Θα ήθελα τώρα να μου ζωγραφίσεις τον εαυτό σου κάποια στιγμή που νιώθει χαρά. Θέλω να σχεδιάσεις τον εαυτό σου έτσι ώστε να μπορούμε να δούμε ότι νιώθει χαρά. Προσπάθησε να φαίνεται όσο πιο χαρούμενος γίνεται.

Γ. ΛΥΠΗ

γ1. Τι σημαίνει λύπη;

.....
.....
.....
.....
.....
.....

γ2. Μπορείς να μου πεις μια στιγμή στη ζωή σου που ένιωσες λύπη;

.....
.....
.....
.....
.....
.....

γ3. Θα ήθελα να μου ζωγραφίσεις τον εαυτό σου κάποια στιγμή που νιώθει λύπη. Θέλω να μου σχεδιάσεις τον εαυτό σου έτσι ώστε να μπορούμε να δούμε ότι νιώθει λύπη. Προσπάθησε να φαίνεται όσο πιο λυπημένος γίνεται.

Θές να μου πεις τι ζωγράφισες;

Δ. ΘΥΜΟΣ

δ1. Τι σημαίνει θυμός;

.....
.....
.....
.....
.....
.....

δ2. Μπορείς να μου πεις μια στιγμή στη ζωή σου που ένιωσες θυμό;

.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....

δ3. Θα ήθελα να μου ζωγραφίσεις τον εαυτό σου κάποια στιγμή που νιώθει θυμό. Θέλω να μου σχεδιάσεις τον εαυτό σου έτσι ώστε να μπορούμε να δούμε ότι νιώθει θυμό. Προσπάθησε να φαίνεται όσο πιο θυμωμένος γίνεται.

Θές να μου πεις τι ζωγράφισες;

Ε. ΦΟΒΟΣ

ε1. Τι σημαίνει φόβος;

.....
.....
.....
.....
.....
.....

ε2. Μπορείς να μου πεις μια στιγμή στη ζωή σου που ένιωσες φόβο;

.....
.....
.....
.....
.....
.....

ε3. Θα ήθελα να μου ζωγραφίσεις τον εαυτό σου κάποια στιγμή που νιώθει φόβο. Θέλω να μου σχεδιάσεις τον εαυτό σου έτσι ώστε να μπορούμε να δούμε ότι νιώθει φόβο. Προσπάθησε να φαίνεται όσο πιο φοβισμένος γίνεται.

Θές να μου πεις τι ζωγράφισες;